MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE WOERDEN

Drs. J.C. van 't Hof
M. Notermans

c PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1992

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Woerden van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Woerden en vele van haar inwoners treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.
Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De Provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen opgebouwd worden.
De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden.
In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

mr. D.H. Kok,
lid Gedeputeerde Staten van Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 7

1 Inleiding 9

2 Bodemgesteldheid 10

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 12
3.1 Vroege bewoning 12
3.2 Ontginningen en waterhuishouding 13
3.2.1 Middeleeuwse veenontginningen 13
3.2.2 Het oude Miland 16
3.2.3 Waterhuishouding 16
3.3 Grondgebruik 18
3.3.1 Agrarisch grondgebruik 18
3.3.2 Kleiwinning 19
3.4 Infrastructuur 20
3.4.1 Landwegen 20
3.4.2 Waterwegen 20
3.4.3 Spoorwegen 20
3.4.4 Militaire infrastructuur 21
3.5 Nederzettingen 21
3.5.1 Woerden 21
3.5.2 Kamerik 26
3.5.3 Zegveld 28
3.5.4 Verspreide bebouwing 31

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 38
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 38
4.2 Waterbeheersing 38
4.3 Grondgebruik 40
4.3.1 Agrarisch grondgebruik 40
4.3.2 Kleiwinning 41
4.4 Infrastructuur 41
4.4.1 Landwegen 41
4.4.2 Waterwegen 42
4.4.3 Spoorwegen 42
4.4.4 Militaire infrastructuur 42
4.5 Nederzettingen 43
4.5.1 Woerden 43
4.5.2 Kamerik en Zegveld 43
4.5.3 Kanis 47
4.5.4 Verspreide bebouwing 48

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 49

DEEL B INVENTARISATIE 52

1 Stedebouwkundige typologie 53
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 53
1.1.1 Stadskern Woerden (vóór 1850) 53
1.1.2 Stadsgebied Woerden 1850-1940 55

1.1.3 Dorpskernen (vóór 1850) 56
1.1.4 Sociaal woningbouwgebied Woerden 1850-1940 56
1.1.5 Bebouwingslinten 185-1940 57
1.1.6 Industriegebied 1850-1940 57
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 57
1.2.1 Boerderijstroken (vóór 1850) 57
1.2.2 Overige bebouwingslinten 57
1.3 Lineaire structuren binnen en buiten de bebouwde kom 64

2 Gebieden met bijzondere waarden 66
2.1 Inleiding 66
2.2 Inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden in de gemeente Woerden 68
2.2.1 Woerden 69
2.2.2 Kamerik, boerderijstrook 72
2.2.3 Barwoutswaarder/Rietveld 75
2.2.4 Kromwijk/Polanen 78

3 Archeologische terreinen en historisch-geografische elementen 81
3.1 Archeologische terreinen 81
3.2 Historisch-geografische elementen 81

4 Overzicht van de bebouwing 84
4.1 Verdedigingswerken, gebouwen met een militair karakter 84
4.2 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken 84
4.3 Voorwerpen op velden, pleinen en straten 85
4.4 Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur 85
4.5 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 87
4.6 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 87
4.7 Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag 87
4.8 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur 89
4.9 Gebouwen voor sport, recreatie, vereniging, vergadering en horeca 89
4.10 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten 89
4.11 Woningen en woningbouwcomplexen 90
4.12 Boerderijen 92
4.13 Bedrijfsgebouwen 94

5 Inventarisatie van bouwkundige objecten 96
5.1 Toelichting 96
5.2 Objectinventarisatie 1

LITERATUUR EN BRONNEN

BIJLAGEN

1 Adreslijst van opgenomen objecten

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente Woerden, die deel uitmaakt van het inventarisatie-gebied 'Veenweidegebied'.
De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.
Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de object-inventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R.O.B.), de historisch-landschappelijke elementen en de bouwkundige typologie.
Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categoriëen. Op basis van een aantal criteria is aan het MIP deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentiëerd monumentenbeleid te kunnen voeren: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan een uitgangspunt zijn voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in gebieden met 'bijzondere waarden' bevinden. Categorie 3 zijn objecten die enige cultuur-historische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet 'zwaar' genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijkordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Drs. R.K.M. Blijdenstein,

Projectleider MIP,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 INLEIDING

De gemeente Woerden ligt in de regio Veenweidegebied van het Monumenten Inventarisatie Project van de Provincie Utrecht (afb. 1). Woerden bestaat sinds 1 januari 1989 uit de voormalige gemeenten Woerden (Zuid-Holland), Kamerik (Utrecht) en Zegveld (Utrecht). Deze gemeentelijke herindeling viel samen met een provinciale herindeling waardoor Woerden in de provincie Utrecht is komen te liggen.
De gemeente ligt in een landelijke omgeving (Groene Hart) bij de A12 (zuidelijke gemeentegrens) in een gebied van uitgestrekte weilanden, houtkaden, geriefbosjes, veenplassen en stromen. In de kernen zelf is ruim 170 ha openbaar groen te vinden. Vanwege de ligging in het melkrijke veengebied is Woerden een belangrijke kaasstad.
Het inwoneraantal bedraagt bijna 35.000, verdeeld over de kernen Woerden, Kamerik en Zegveld. Het merendeel van de bevolking woont in moderne woonwijken. In het derde kwart van de vorige eeuw had Woerden opnieuw het inwoneraantal dat het ook in 1629 had, namelijk ongeveer 3168. Daarna ging het gestaag vooruit. In 1895 bereikte men de 5000 inwoners, in 1915 de 6000, in 1922 de 7000, in 1932 de 8000, in 1938 de 9000 en in 1943 de 10.000. In 1964 bereikte Woerden de 15.000 inwoners door de annexatie van Barwoutswaarder en Rietveld. Ook daarna bleef de gemeente doorgroeien: begin jaren zeventig 20.000 inwoners en begin jaren tachtig 25.000 inwoners. De herindeling van 1989 zorgde voor een verdere toename.

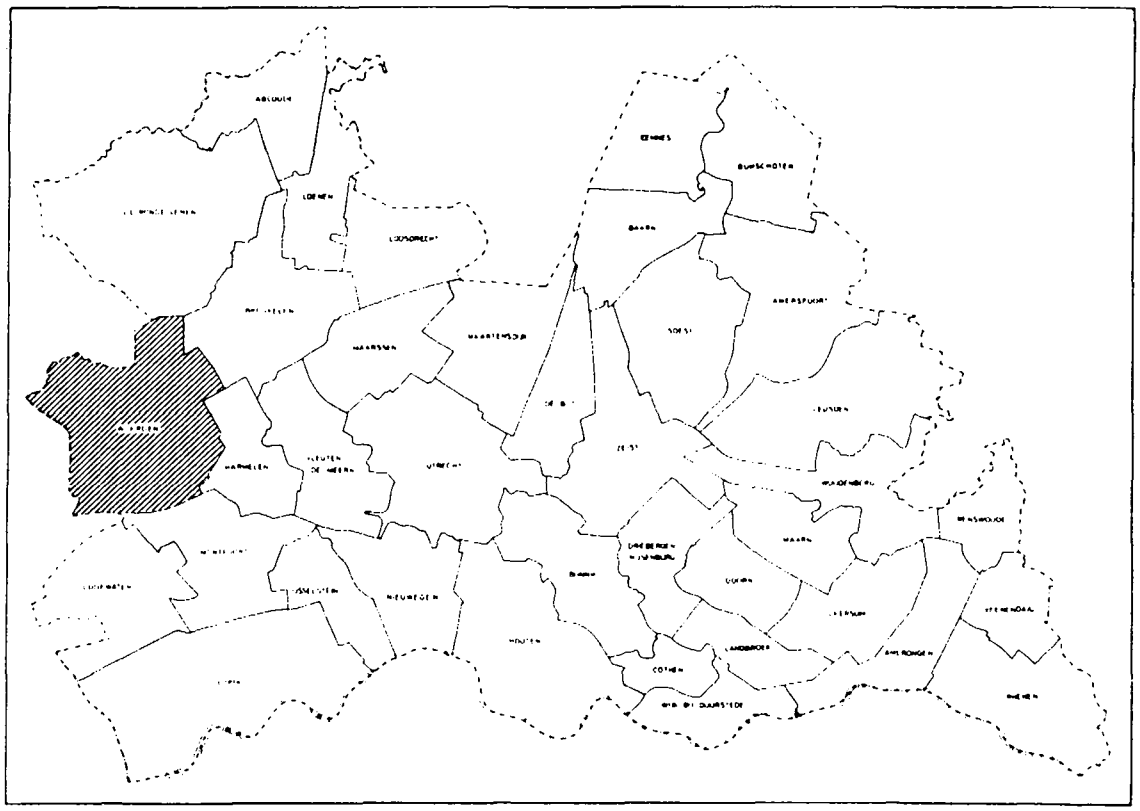

Afb. 1. Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project provincie Utrecht.

2 BODEMGESTELDHEID

De gemeente Woerden ligt in de overgangszone tussen het rivierkleigebied (Woerden) en het veenweidegebied (Kamerik en Zegveld). We hebben dus te maken met zowel het stroomrug- en komgrondsysteem van de Oude Rijn als met het Utrechts veengebied. Het oorspronkelijke landschap van de Oude Rijn bestaat uit vanouds vruchtbare oeverwallen die niet te vochtig waren. De oorspronkelijke begroeiing op de oeverwallen bestond uit essenlepenbos, met in de nattere overgangszone naar de kommen een toename van elzen. De stad Woerden ligt op het kruispunt van de stroomrug van de Oude Rijn (vanuit oostelijke richting) en de Linschotenstroom (vanuit zuidelijke richting). Op dit punt hoopten klei en zand zich op tot een natuurlijke verhoging in het waterrijke landschap ('hoge woerd'). Nu kan men in Woerden die natuurlijke verhoging nog steeds waarnemen. Wie vanaf de Oostdam de Voorstraat inwandelt, bemerkt namelijk dat hij omhoog loopt (Plomp, 1972, p. 1).
De gronden van de oeverwallen zijn dicht langs de Oude Rijn afgezet. Tijdens overstromingen bezonken de zwaardere bestanddelen (zand en zandige klei) het eerst. Bovendien werd dan de grootste hoeveelheid afgezet, zodat deze gronden relatief hooggelegen zijn. De meeste boerderijen en wegen langs de Oude Rijn liggen op deze oeverwallen.
Tussen de oeverwallen en de grote veengebieden ligt een brede strook kalkloze, zware kleigrond (komgronden). Dit treffen we zowel ten noorden als ten zuiden van de Oude Rijn aan. Deze lage kommen waren nagenoeg onbewoond omdat hier geregeld overstromingswater stagneerde. Ze werden alleen gebruikt als weide- en hooiland. Na de komgronden volgen de uitgestrekte veengebieden (voornamelijk noordelijk in de gemeente). Het oorspronkelijke landschap van Zegveld en Kamerik bestond uit een voedselrijke eutrofe veenvlakte (bosveen). Dit zeer natte gebied was oorspronkelijk bedekt met een elzenbroekbos. Uitzondering hierop vormde een klein gebied ten noordwesten van Zegveld waar zeggeveen overheerste. Vanwege het hoge asgehalte van bosveen bij verbranding is er nauwelijks veen afgegraven voor de turfwinning. De bovenlaag van de veengronden kan aanmerkelijk verschillen. Dit komt onder andere door kleiafzettingen vanuit de Oude Rijn en andere riviertjes. Hierdoor zijn de klei-op-veengronden ontstaan onder invloed van de Meije en de Grecht. Het gebruik van 'toemaak' heeft ook een grote rol gespeeld bij de vorming van de bovengrond. Deze toemaak is een mengsel van stalmest en slootbagger, dat op het land verspreid werd ter verhoging van de vruchtbaarheid.

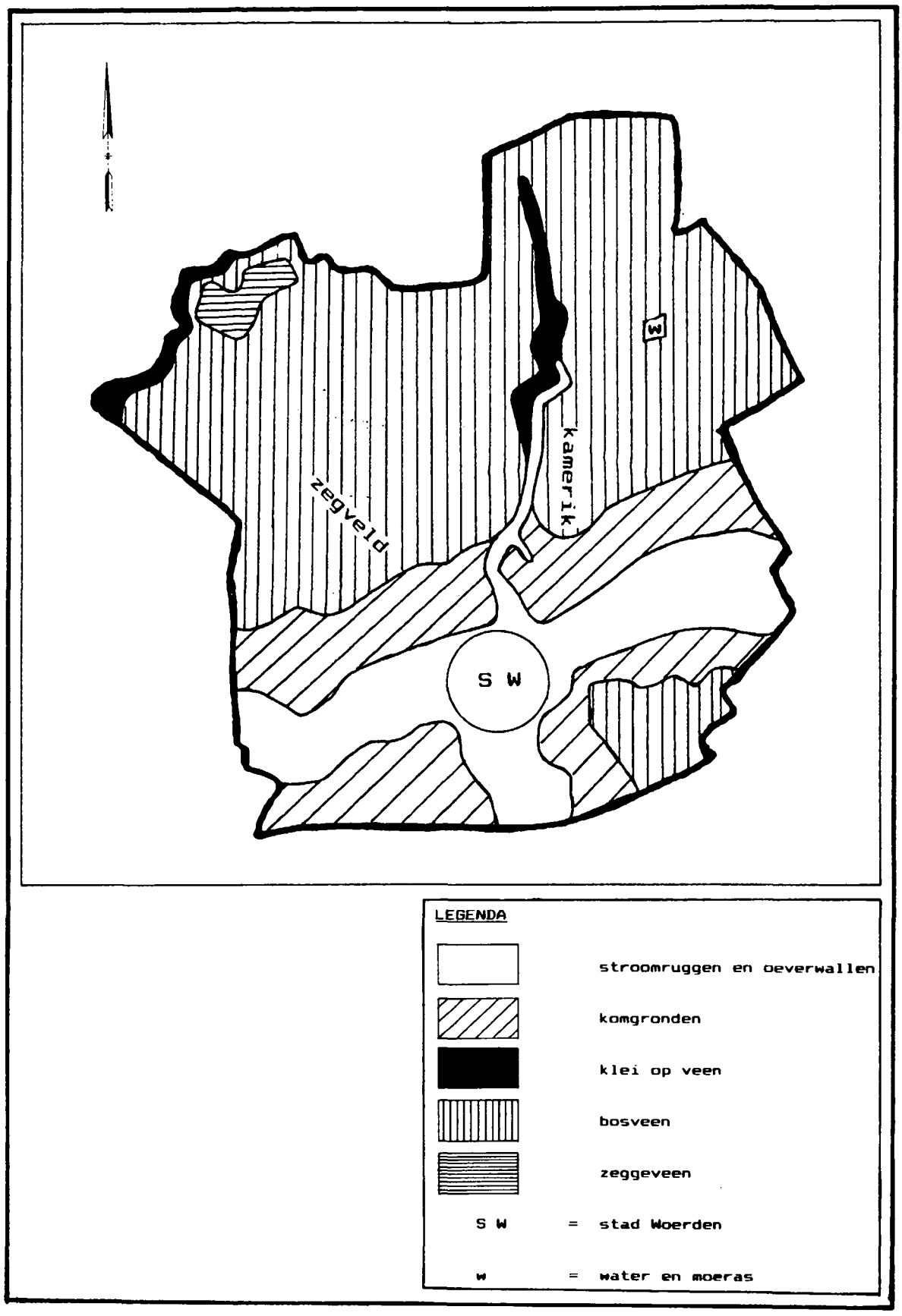

Afb. 2. Globale bodemkaart van de gemeente Woerden (afgeleid van de Bodemkaart van Nederland 1:250.000, Wageningen 1985).

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

3.1 VROEGE BEWONING

De oeverwallen van de Oude Rijn zijn al vanaf de Romeinse tijd bewoond, zoals uit archeologische vondsten, naamkundige gegevens, Romeinse kartografische en schriftelijke bronnen is af te leiden. Evenals op andere plaatsen vestigden de Romeinen zich op een natuurlijke verhoging langs de zuidzijde van de Rijn. Omdat deze rivier als noordgrens van het Romeinse Rijk diende, werd een aantal 'castella' (forten) gebouwd ter versterking. Hoewel over deze tijd weinig met zekerheid te zeggen is, mogen we toch wel aannemen dat, waar nu Woerden ligt, het castellum Laurum gelegen heeft. Archeologische vondsten in de buurt van de Nederlands Hervormde Kerk en de molen wijzen in die richting (afb. 3). Naast een grensfunctie bezat de Rijn ook een verkeersfunctie als belangrijkste verbinding tussen Utrecht en Leiden. Tot het jaar 402 werd de Rijngrens gehandhaafd.
Hoewel het na het vertrek van de Romeinen stil werd rond castellum Laurum, mogen we toch veronderstellen dat een zo geschikte vestigingsplaats ook na de Romeinse tijd vrijwel voortdurend bewoond geweest is. Deze bewoning zal echter niet omvangrijk geweest zijn.
In de Merovingisch en Karolingische tijd bestond op de kleiboorden langs de Oude Rijn een keten van nederzettingen. In een bekende lijst van goederen en horigen der Sint Maartenskerk te Utrecht, samengesteld tussen 918 en 948, is onder andere sprake van Woerden: 'In UUrdin totum Sancti Martini' (In Woerden is alles van Sint-Maarten). Op uitgifte van wildernis mag men deze vroege samenlevingskern op de rivierklei niet terugvoeren. Allereerst ontbreekt hier van optreden ter zake door de Karolingische vorsten ieder spoor. Het toenmalige gezagsapparaat was niet in staat tot een goede regulering van ontginningsactiviteiten. Waarschijnlijk was er destijds in deze streken, met een overvloed aan woeste gronden, ook geen behoefte aan. De Utrechtse bisschop of de Hollandse graaf kunnen destijds nog geen 'vercoopactiviteiten' hebben ontplooid. Zij zouden pas in de loop van de 10de eeuw met het gezag over de wildernis worden bekleed. Het behoeft daarom geen verwondering te wekken dat de verkavelingsstructuren van de kleinederzettingen geen kenmerkende sporen van overheidsbemoeiing in zich dragen. Men mag dus aannemen dat de Rijnklei in zeer vroege tijden langzamerhand door vrije vestiging bewoond geraakt is (van der Linden, 1955, p. 268-270).
Systematische occupatie ontstaat pas als men een begin maakt met de ontginning van het Hollands-Utrechts veengebied tussen ongeveer 900 en 1400. Over de morfologie van de nederzettingen en over de structuur van het akkerland in de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen is vrijwel niets bekend.

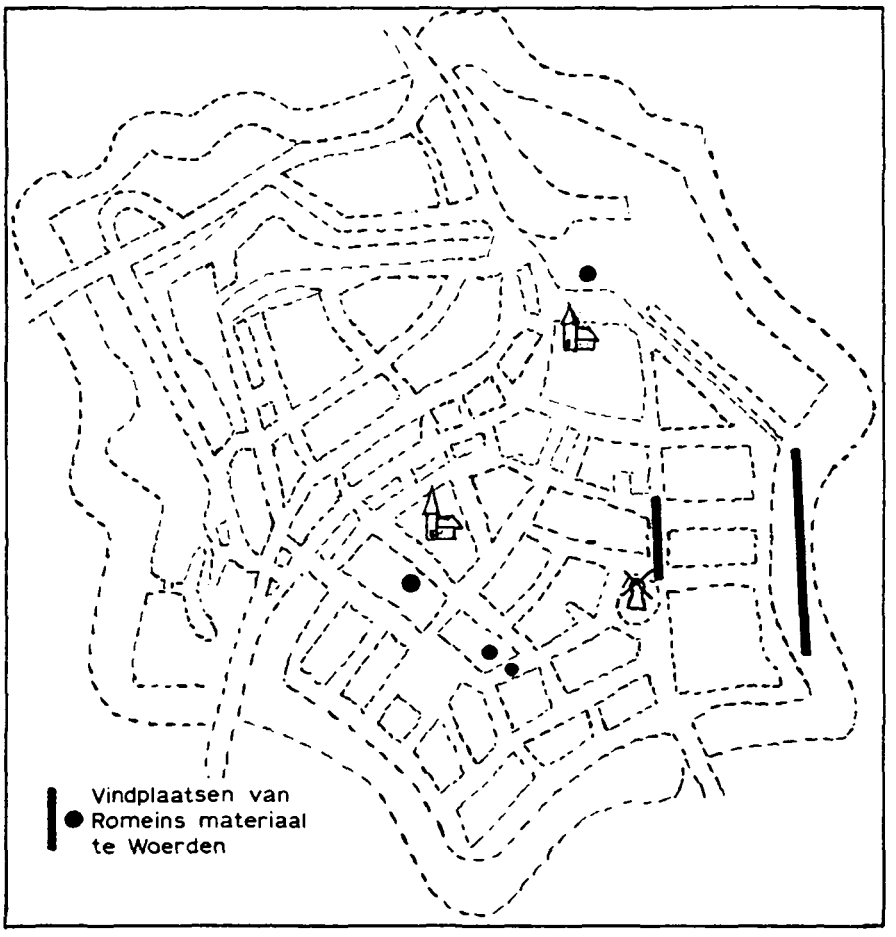

Afb. 3. Vindplaatsen van Romeins materiaal te Woerden (Plomp, 1972, p. 6B).

3.2 ONTGINNINGEN

3.2.1 Middeleeuwse veenontginningen

In de Middeleeuwen werden de veengebieden ontgonnen ten behoeve van de landbouw. Bovenop het veen vond akkerbouw plaats en werden weiden aangelegd. Veenontginning heeft niet overal op een identieke wijze plaatsgevonden. De manier van ontginnen hing samen met de aard van het veen, met de wijze van ontwateren en zeker ook met de organisatorische en sociaal-economische achtergronden. Over het algemeen werden de ontginningsactiviteiten vanaf de 10de eeuw ontplooid vanuit een natuurlijk veenstroompje waarlangs ook de boerderijen kwamen te staan. Eerst later is de ontginning vanuit opzettelijk gegraven weteringen in zwang gekomen. Zeer systematisch, met een vaste hoevemaat, is de ontginning verlopen in het Hollands-Utrechts veengebied. Deze ontginningen worden 'cope-ontginningen' genoemd.

Er zijn geen vondsten of schriftelijke bronnen bekend die wijzen op bewoning van de klei-op-veen en veengebieden voor de 10de eeuw. Achter de oeverafzettingen waren echter wel mogelijkheden om het achterliggende klei-op-veen en veenland te ontginnen. Mogelijk zijn dergelijke ontginningen in de latere occupatie opgenomen of bij de Noormannen-invallen in de 9de eeuw verlaten. Wellicht zijn de veenwildernissen ook gebruikt als jacht-, vis-, en weidegebied. De in het veen voorkomende toponiemen met 'veld' (woeste vlakte) kunnen hierop wijzen (Rietveld, Zegveld en Breeveld).
In de 11de eeuw kwam de ontginning van het grote Hollands-Utrechts veengebied goed op gang. Overbevolking van aangrenzende gebieden heeft hierbij mogelijk een rol gespeeld, evenals de politieke aspiraties van de landsheren waaronder de veenwildernissen vielen (krachtens het zogenaamde 'wildernisregaal'). Vooral de graven van Holland hebben sinds de 12de eeuw de grenzen van het graafschap naar het oosten verlegd. De ontginning begon vanaf de hogere en stevige rivieroevers. Daartoe gebruikte men een even simpel als afdoende systeem. Haaks op een bepaalde weg, dijk of waterloop die fungeerde als zogenaamde ontginningsbasis, groef men een systeem van evenwijdige sloten. Stellig kwam aan dit karwei een landmeter te pas; daarop wijst de in het algemeen zeer ordelijke aanpak. De sloten kregen een tussenruimte van 30 roeden (ongeveer 110 meter). De lengte van de zo ontstane strookvormige kavels kreeg in veel gevallen ook een vaste maat: 6 voorling (ongeveer 1250 meter). Zo ontstonden een soort standaardhoeven met een oppervlakte van circa 14 ha (toen voldoende renderend). De gegraven sloten dienden als markering van de eigendomsgrenzen en ten behoeve van de afwatering. Boerderijen verrezen op elke strook langs de ontginningsbasis, zodat de nederzettingen het karakter van streekdorp aannamen en dat ook tot op heden behielden.
De bisschop van Utrecht (oostelijk veengebied) en de graaf van Holland (westelijk veengebied) gaven tegen een vaste koopsom of periodieke betalingen stukken veenwildernis ter ontginning uit. Dit gebeurde in een duidelijk gereglementeerde vorm. Deze wijze van overdracht, waarbij de landsheer onder bepaalde voorwaarden een stuk veenwildernis ter ontginning uitgaf, staat bekend onder het begrip 'cope'. Het woord herinnert aan het verwerven van de concessie en is in veel namen van ontginningen bewaard gebleven als -koop of -kop. In de gemeente Woerden vormt Teckop een sprekend voorbeeld. De meeste cope-ontginningen zijn uitgegeven aan een daartoe georganiseerde groep kolonisten.
Afbeelding 4 toont het verloop van de ontginningen in het westen van de provincie Utrecht. Maarssenbroek is een vroege ontginning, georiënteerd op de Vecht. Daarna volgden onder meer Kortrijk en Kockengen. In het zuiden lag het begin bij Harmelen aan de Oude Rijn, waarbij zich Breudijk en Houtdijk aansloten. Jonger is Gerverscop, waarna Teckop als laatste kwam. Van de genoemde blokken is alleen Teckop van onregelmatige vorm; het kwam als het ware klem te zitten tussen oudere ontginningen uit verschillende richting (Heslinga e.a., 1985, p. 13).
Een groot aantal historische elementen is nu nog aanwezig in

het veenlandschap: In gebieden waar na vervening verlanding plaatsvond vinden we een rietcultuur. Het riet wordt nu voornamelijk gebruikt als dakbedekking. Vroeger werd het ook wel verwerkt in zinkstukken (bij dijkaanleg). Knotwilgen worden vanouds gebruikt als geriefhout. We vinden ze vaak langs sloten, dijken en kaden. Houtkaden zijn kaden die op veen zijn aangelegd. Ze zijn begroeid met hakhout dat gebruikt werd als boerengerief-hout. De houtkaden hadden voornamelijk een waterstaatkundige functie. Ze dienden als begrenzing van oude ontginningseenheden en polders. Landscheidingen zijn dijken en kaden die het binnen-water van naburige polders of waterschappen keren. Zij fungeren als waterscheidingen tussen de verschillende poldergebieden en zijn soms voorzien van opgaande beplanting (overeenkomst met houtkaden). Tiendwegen zijn wegen of lage kaden in het veenge-bied. Ze lopen meestal dwars op de percelering, evenwijdig aan de veenstromen of de rivieren van waaruit de ontginning begonnen is. Tot slot zijn er petgaten en zetwallen die ontstaan zijn door het winnen van laagveen. Ze komen echter nauwelijks of niet voor in het veengebied van de gemeente Woerden.

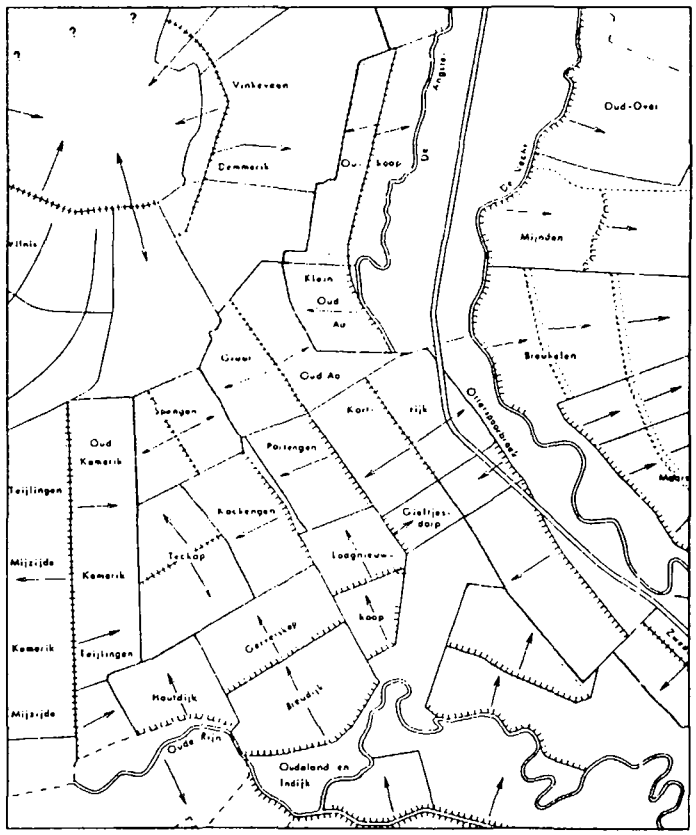

Afb. 4. Verloop van de ontginningen in het westen van de provincie Utrecht (Heslinga ea., 1985, p. 13).

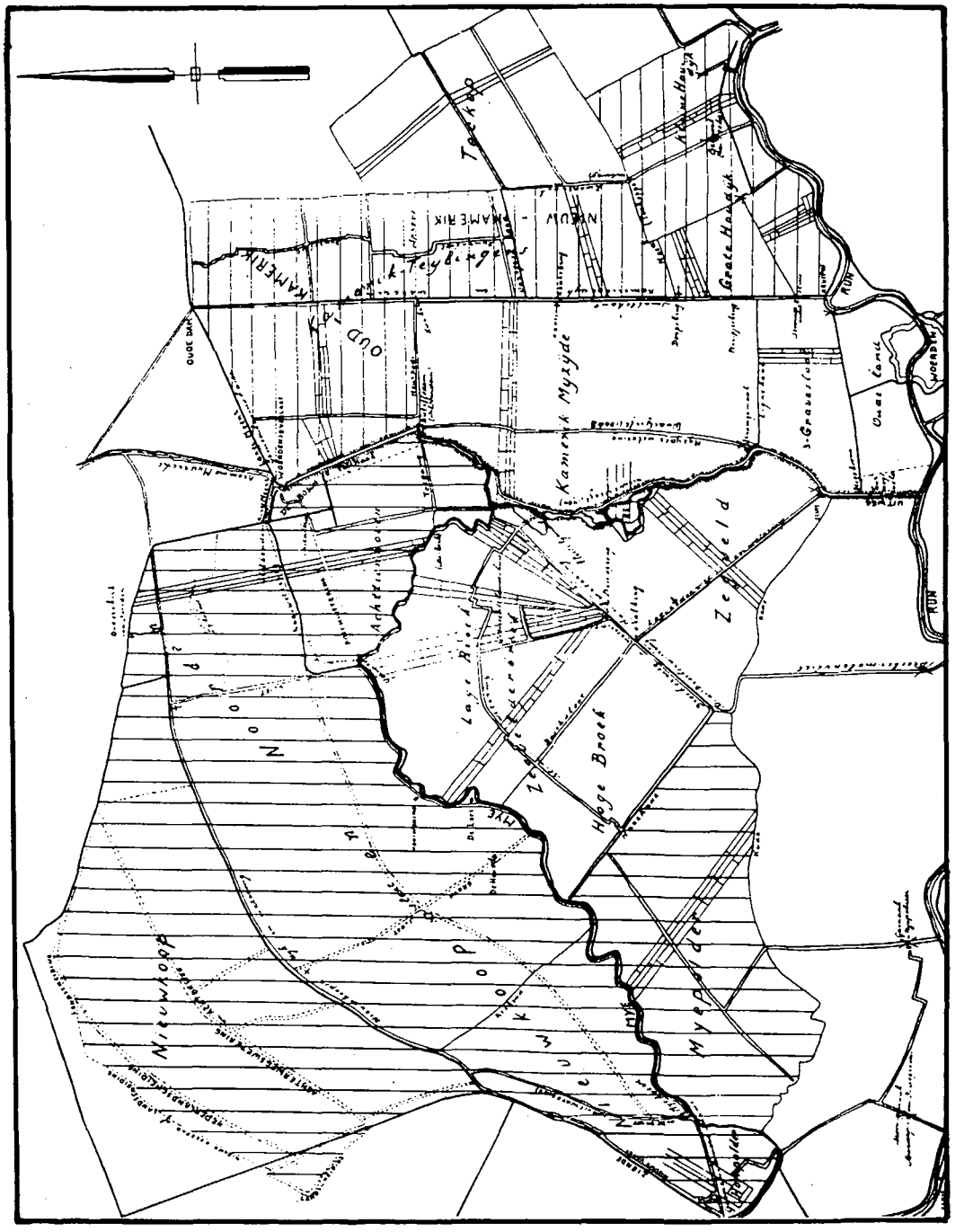
Teckop
Grote Hanegk
Kamerik Mytyde
Zegveld
Hoge Broek
Nieuwkoop
Myrdaal
Oud Kamerik
Teylingen
Achterkoop
Layer Broek
Oude Dam
Oude Tonk
Oude Tonk
Oude Tonk

3.2.2 Het oude Miland

In de veenwildernis ten noorden van Woerden liepen twee smalle stroompjes die zich samenvoegden en afvloeiden in westelijke richting (naar de Rijn). Men noemde dit veenwater 'Mi' (later Meije). Het omliggende land werd Miland genoemd (Plomp, 1972, p. 9). Het Miland werd door de Utrechtse bisschop ter ontginning uitgegeven aan een groep particulieren. Na deze uitgifte veroverde de Hollandse graaf een deel van het Miland (1366). Bij het Sticht bleven slechts het latere Zegveld, Zegvelderbroek en Kamerik Mijzijde. Achttienhoven was bij Holland gekomen. Ondanks het feit dat de staatkundige grens tussen Holland en het Sticht dwars door het Miland liep, bracht gemeenschap van waterstaatsbelangen met zich mee dat de betrekkingen tussen het Hollandse en het Stichtse Miland niet geheel verbroken werden. Een waterschapscomplex kon zich dus uitstrekken over meer dan een gewest, daar de maatschappelijke behoeften sterker waren dan het staatkundig verband (van Doorn, 1940, p. 1-5).
De ontginningsstructuur van Miland is hoofdzakelijk bepaald door de loop van de Meije. Dit water stroomt langs de oostkant van Zegveld, gaat met een ruime bocht westwaarts en mondt dan in zuidwestelijke richting langs Nieuwkoop en Meijepolder bij Zwammerdam in de Oude Rijn uit. Op de globale bodemkaart van de gemeente Woerden (afb. 2) is een hogere kleirug waar te nemen, die de loop van het riviertje volgt vanaf Zegvelderbroek. Deze kleirug vormde waarschijnlijk de ontginningsbasis. Vanaf de oeverwallen is men het veen 'ingestoken' (in de vorm van een zesvoorling). De sloten die het water afvoerden staan ongeveer haaks op de Meije (Zegveld) of lopen straalgewijs met de Meije mee (Zegvelderbroek). In de Meijepolder is bij de sloten de voortzetting van land tussen de (later gegraven) Gemeenlandskade en de Meije nog te zien (Henderikx e.a., 1975, p. 1-2). De eerste Milandse zesvoorling vinden we terug in Kamerik Mijzijde.

3.2.3 Waterhuishouding

Nadat aan het einde van de Middeleeuwen de ontginningen werden afgerond, ontstonden er steeds grotere problemen bij de afwatering van het ontgonnen land. Volgens de oorspronkelijke methode werd het overtollige water op natuurlijke wijze naar lager gelegen buitenwateren geleid (bijvoorbeeld de Oude Rijn). Dit werd uiteindelijk onmogelijk omdat het afgewaterde veenland oxideerde en inklonk. Hierdoor werd kunstmatige afwatering een noodzaak. De uitvinding van de wipwatermolen in de 15de eeuw en latere uitvindingen (o.a. meertrapsbemaling) verbeterden de afwatering in belangrijke mate. Verdere inklinking vereiste een steeds betere bemaling. In de 13de en 14de eeuw deed zich echter al een ander verschijnsel voor. Door de tegenstelling tussen de afwateringsfunctie van de Oude Rijn enerzijds en de indamming tegen binnenstromend zeewater anderzijds, werd beheersing van de waterhuishouding

Dit is de ontbrekende bladzijde 16. Ook bij Provincie nog op floppy, Kon. Shell heeft deze uitdraai opgeslurpt in Aug. 1995. WK

COPY R.D.M.Z.

op locaal niveau onmogelijk. De polders aan de rivier konden hun water niet lozen zonder bij de dammen (waar vaak nederzettingen ontstaan waren) wateroverlast te veroorzaken. Hierdoor deed een nieuw waterstaatkundig fenomeen zijn intrede: boezemwateren of boezemstelsels. Een boezem is een samenstel van waterlopen, meren of plassen dat als tijdelijke bergplaats van het overtollige water uit de eraan gelegen polders dient (voordat het in buitenwateren kan worden geloosd). Boezemwateren zijn nu nog als historisch element zichtbaar in het veenlandschap.
De noodzaak tot organisatie en beheer van deze boezemsystemen leidde tot een overkoepelende vorm van waterstaatsbestuur: de hoogheemraadschappen. Zo werd het Groot-Waterschap van Woerden al in 1322 opgericht (en bestaat nu nog). Dit hoogheemraadschap is naar alle waarschijnlijkheid als gevolg van een doorbraak in de Lekdijk ingesteld door graaf Willem van Henegouwen. De organisatie hield toezicht op dijken, afvoerkanalen en bemalingsmiddelen. De eerste polders in het gebied van het Groot-Waterschap zijn vermoedelijk in de 15de eeuw ontstaan. Eeuwenlang is de bemaling van de polders geschied met behulp van windmolens (tot in de 19de eeuw).
Door toepassing van verbeterde bemalingsmiddelen en door de coördinatie tussen verschillende locale en regionale polderbesturen verbeterde de waterhuishouding in de 16de en 17de eeuw weliswaar belangrijk, maar kwam het aan het einde van de 18de eeuw min of meer tot stilstand. Pas met de invoering van stoombemaling maakte de bemalingscapaciteit weer een expansieve ontwikkeling door. Nieuwe meren en afgegraven veengebieden konden worden drooggemalen en in bestaande inpolderingsgebieden kon de grondwaterstand uiteindelijk geheel beheerst worden (Herour & Herour, 1983, p. 8-10).

3.3 GRONDGEBRUIK

3.3.1 Agrarisch grondgebruik

Het oostelijke Rijnland werd in de Middeleeuwen gekenmerkt door het voorkomen van gemengde bedrijven, zowel langs de kleiboorden van de Oude Rijn als in de veengebieden. De grond was aanvankelijk geschikt voor het verbouwen van rogge en gerst. In de vroegste periode na de ontginning was akkerbouw dan ook een belangrijk bestaansmiddel.
Voor het aanleggen van akkers in het veengebied (o.a. Zegveld en Kamerik) moest men de natuurlijke gesteldheid veranderen. Samen met de bovenste lagen van het veen werd de oorspronkelijke begroeiing verbrand om zo een zekere bemesting van de in te zaaien akkers te verkrijgen. Bovendien was het voor een goede ontwikkeling van het akkergewas nodig de ontwatering nog verder te verbeteren. Dit alles was een uiterst moeizaam en tijdrovend karwei, waardoor het oppervlak akkerland langzaam zal zijn vergroot. Inklinking zorgde echter voor wateroverlast op de akkers. Verder uitdiepen van sloten en stroompjes of het gebruik van andere uitwateringspunten hielp slechts enkele jaren. Op den duur zakte het akkerland zo ver dat het niet meer voldoende diep ontwaterd

kon worden. De akkers moesten worden opgegeven. Zo heeft de inklinking van het veen de kolonisten genoodzaakt hun akkers steeds verder veenwaarts te verleggen. De opgegeven akkers bleven als weiland in gebruik (Borger, 1976, p. 349-351). Akkerbouw werd dus steeds moeilijker waardoor de veeteelt de overhand nam. Rond 1500 was de veeteelt dan ook de belangrijkste bestaansbron, naast allerlei andere kleinschalige middelen van bestaan.
In de 16de eeuw beperkte de akkerbouw zich tot marginale stukjes grond op de hoge kleigronden langs de Oude Rijn. Een belangrijk gewas dat al in de 15de eeuw werd verbouwd was hennep ('kennip' of 'kemp'). De vezels van dit gewas verwerkte men tot touw en zeildoek. De hennepteelt vond plaats op enigzins vochtige en sterk bemeste, smalle akkers, omringd door brede sloten (zogenaamde 'rootsloten', omzoomd met wilgen).
De overgang naar een meer op veeteelt gericht bedrijf werd behalve door negatieve factoren (bodemdaling en dalende landbouwprijzen) gestimuleerd door de opkomst van de Hollandse steden, waardoor een afzetmarkt voor zuivelproducten ontstond. In 1596 verwierf Woerden octrooi tot het houden van 'een magere beestenmarkt op de drie Woensdagen voor Meidag'. Na het uitbreken van veepestgolven aan het einde van de 17de eeuw en tussen 1768 en 1771, zien we een tijdelijke overgang naar een meer gemengd bedrijf. Deze veesterften hebben echter niet geleid tot structurele veranderingen. De omvang van de veestapel herstelde zich snel, mede door de zelfkazerij en de behoefte aan consumptiemelk in de grote steden (Jansen, 1972, p. 11). Daarnaast zorgden technologische vernieuwingen (16de eeuw: polderbemaling, 18de eeuw: verbeterde waterbeheersing) voor relatieve bloei. Woerden werd in de bovengenoemde periode dan ook geroemd om de 'goeden en veele vruchtbare weilanden'. De zuivel zou ook later een belangrijke bijdrage leveren aan de welvaart in dit gebied.

3.3.2 Kleiwinning

Langs de Oude Rijn nam de steen- en pannenbakkerij vanaf de 16de eeuw een steeds hogere vlucht. De 'Pannebakkerijen', een wijk ten westen van Woerden langs de oevers van de Oude Rijn, herinnert aan deze belangrijke baksteenindustrie. In 1687 waren er in de omgeving van Woerden 16 steen- en pannenfabrieken, 26 in 1724 en 15 in 1849 (Jansen, 1972, p. 7-8).
Waar de plaatselijke steenfabrieken tussen de 16de en de 19de eeuw veel klei van bestaand weide- en akkerland hadden afgegraven, werd dit 'afgetichelde' land vaak te laag teruggeleverd aan de boeren. Hoewel er strenge normen bestonden die ervoor moesten zorgen dat het land na afgraving weer vruchtbaar opgeleverd werd, schortte dit er kennelijk nogal eens aan. Het resultaat was dan ook dat veel van dit soort land nog slechts gebruikt kon worden voor griend- of hakhout. Deze situatie veranderde pas na 1850 vanwege de verbeterde stoombemaling.

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Landwegen

In het algemeen vormden de oude dijken en kaden langs de Oude Rijn en de Meije vanouds de voornaamste elementen in het landwegstelsel. In de Romeinse tijd en de Middeleeuwen liep er een belangrijke verbinding over de linkeroever van de Oude Rijn. In 1664 werd tussen Leiden en Woerden naast de dijk een jaagpad aangelegd ten behoeve van de trekvaart (nieuwe interstedelijke landroute). Op de andere oever kwam ook de combinatie dijk en jaagpad voor. Later werden ze samengevoegd.
Het patroon van de landwegen in het Hollands-Utrechts eengebied is sterk bepaald door de ligging van de ontginningsassen (langs de rivieren). De oevers van de Oude Rijn en de Meije hebben gediend als ontginningsbasis. De oude landwegen in het drassige polderland waren meestal onbegaanbaar en zeer smal. Een belangrijke rol hebben de houtkaden in het gebied gespeeld. Ze hadden zowel een scheidingsfunctie als een verbindingsfunctie dwars door het drassige veenlandschap. Bezanding van wegen kwam langzaam op gang vanaf de 17de eeuw. Later werden smalle, bochtige (achter)-kaden, zijdwendes en dijken met elkaar verbonden.
Het ontstaan van doorgaande routes van regionale en nationale betekenis in de gemeente Woerden, geschiedde aan het begin van de 19de eeuw. Toen ontstond onder invloed van een krachtiger centraal bestuur een stelsel van verharde 'groote wegen'. De verbinding Utrecht-Bodegraven over de Hoge Rijndijk promoveerde in 1821 tot 'groote weg van de eerste klasse'.

3.4.2 Waterwegen

De waterwegen vormden tot in de 19de eeuw de belangrijkste vervoerswegen in Laag-Nederland. Een belangrijke stimulans voor het personenvervoer over water was het tot stand komen van trekvaartroutes in de 17de eeuw. Later vond ook goederenvervoer plaats. Het drukke verkeer over de Oude Rijn werd tot 1680 ernstig belemmerd door ondiepten. In dat jaar besloot men tot uitdieping waardoor de vervoersactiviteit toenam.
Na het tot stand komen van trekvaartroutes zouden er tot in de 19de eeuw geen grootscheepse vaarwegenverbeteringen ondernomen worden. In 1823 werd de tolheffing afgeschaft en verdwenen bruggen en sluizen (of werden verbeterd). Tevens werd de Aar door kanalisatie verbreed. Hierdoor ontstond een kwalitatief goede vaarweg tussen Amsterdam en Gouda-Rotterdam, waarvan de opkomende stoomvaart (met Woerden als aanlegplaats) gebruik kon maken (Kooiman & Schoorl, 1988, p. 23-24).

3.4.3 Spoorwegen

In de periode 1839-1847 is een van de eerste Nederlandse hoofdspoorwegen aangelegd, de zogenaamde Rhijnspoorweg. Het gebied rond Woerden werd op dit nationale net aangesloten (zie verder 4.5.3).

3.4.4 Militaire infrastructuur

Het oostelijke Rijnland was al in de Middeleeuwen van strategisch belang en een twistgebied tussen Holland en het Sticht. Na deze tijd werd het gebied bij steeds grootschaliger conflicten betrokken. Belangrijke gevolgen voor de infrastructuur had deze ontwikkeling pas toen het gebied deel ging uitmaken van de (Oude) Hollandse Waterlinie. Het oostelijke Rijnland behoorde tot de kom Hollandse Ijssel- Woerdense Verlaat. Tot de inudatie-terreinen (opzettelijke onderwaterzetting) behoorde onder andere een groot deel van het gebied ten oosten van de Meije.
Na de woelige tijden rondom het 'rampjaar' 1672 (Franse bezetting) is de waterlinie in oostelijke richting verschoven, een ontwikkeling die uiteindelijk rond 1815 leiidee tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Rond 1700 werd de stad Woerden opgenomen in de Hollandse Waterlinie. Dit resulteerde in een sterke uitbreiding van de vestingwerken.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 Woerden

Woerden heeft in het verleden verschillende namen gekend: Wyrda (790), Uurdin (930), Worthen (1131), Wordene (1165), Wrthen (1180), Worthene (1186), Wiioerden (1334) en Wuyrden (1459). Over de naamsverklaring van de stad bestaat geen eenduidige mening. Verschillende auteurs hebben 'woerd' opgevat als een nevenvorm van 'waard'. Volgens Blok is dit onjuist, hij benadrukt de scheiding tussen de toponiemen 'waard' (land aan het water, eiland) en 'woerd' (omheinde plaats, verhoogde woonplaats), waarbij hij Woerden een representant van laatstgenoemde acht (Blok, 1977, p. 403).
Na de Romeinse tijd was Woerden een nederzetting temidden van de wildernis. De Rijn was de enige grote verbinding met de buitenwereld. De bewoners van het vroeg-Middeleeuwse Woerden woonden aan de grens van de bewoonbare en de bijna ondoordringbare wereld. In deze kleine nederzetting is een kerk gebouwd waarvan resten rondom de huidige Petruskerk gevonden zijn (Romaans kerkje).
Willem van Naaldwijk (baljuw) liet Woerden in 1371 versterken met een kleine gracht en een aarden wal. De omwalling telde vier poorten. De kosten daarvoor werden gedragen door de inwoners van het land van Woerden. In 1372 verleende hertog Albrecht van Beieren stadsrechten aan de nederzetting. Vanwege de heersende

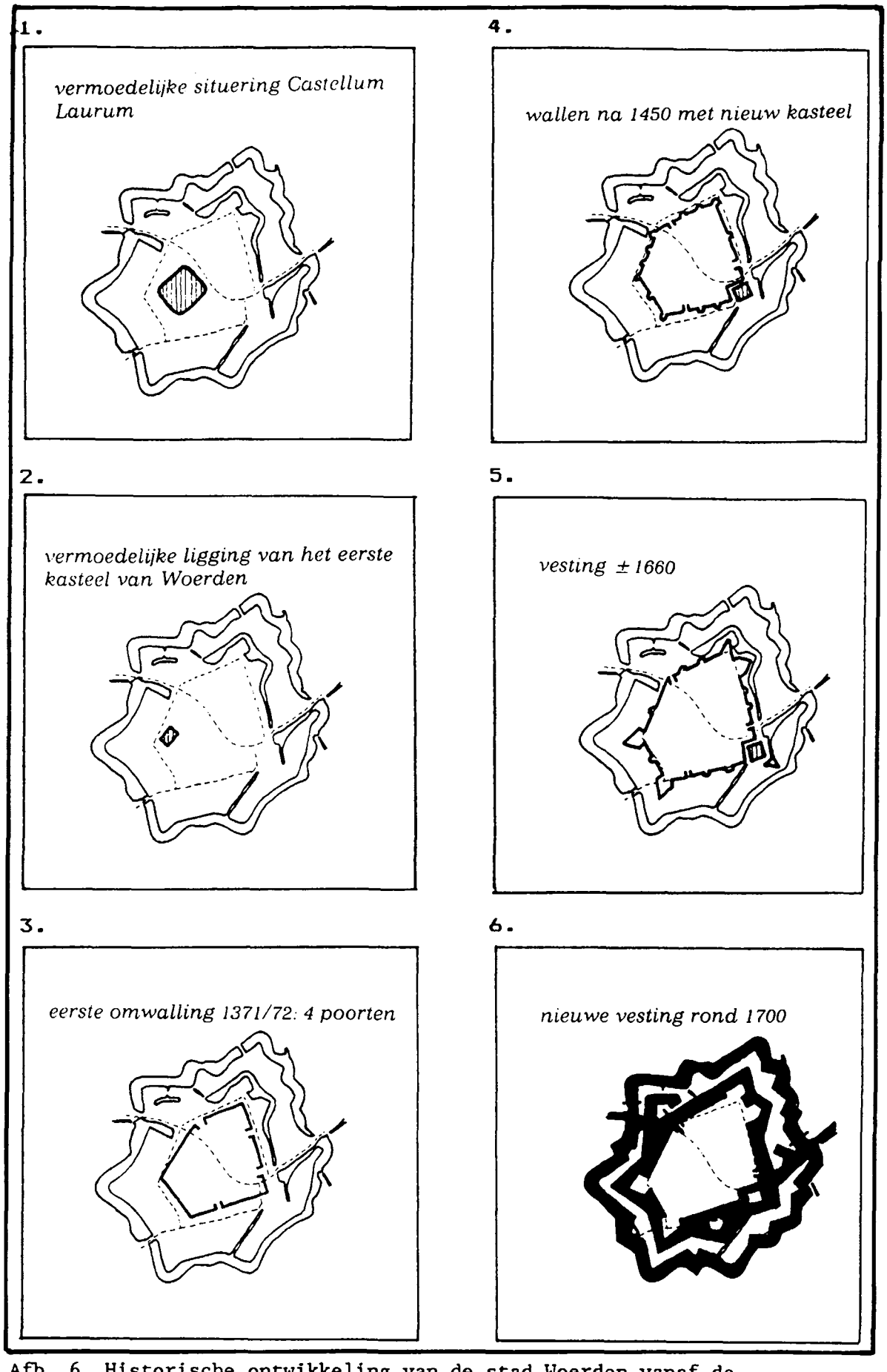

Afb. 6. Historische ontwikkeling van de stad Woerden vanaf de Romeinse tijd tot de 18de eeuw (Gemeente Woerden, 1978).

oorlogsdreiging werd de stad versterkt met een stadsmuur. In deze tijd was het stratenplan van de ommuurde stad ongeveer gelijk aan de huidige toestand, alhoewel de huizen minder dicht op elkaar stonden (afb. 7). In 1405 werd besloten een nieuw kasteel te bouwen (gecompleteerd in 1416). Er werd ook een stenen muur aangebracht (omstreeks 1450), waardoor niet alleen het kasteel, maar ook het stadje zelf de vijand zou moeten kunnen weerstaan.

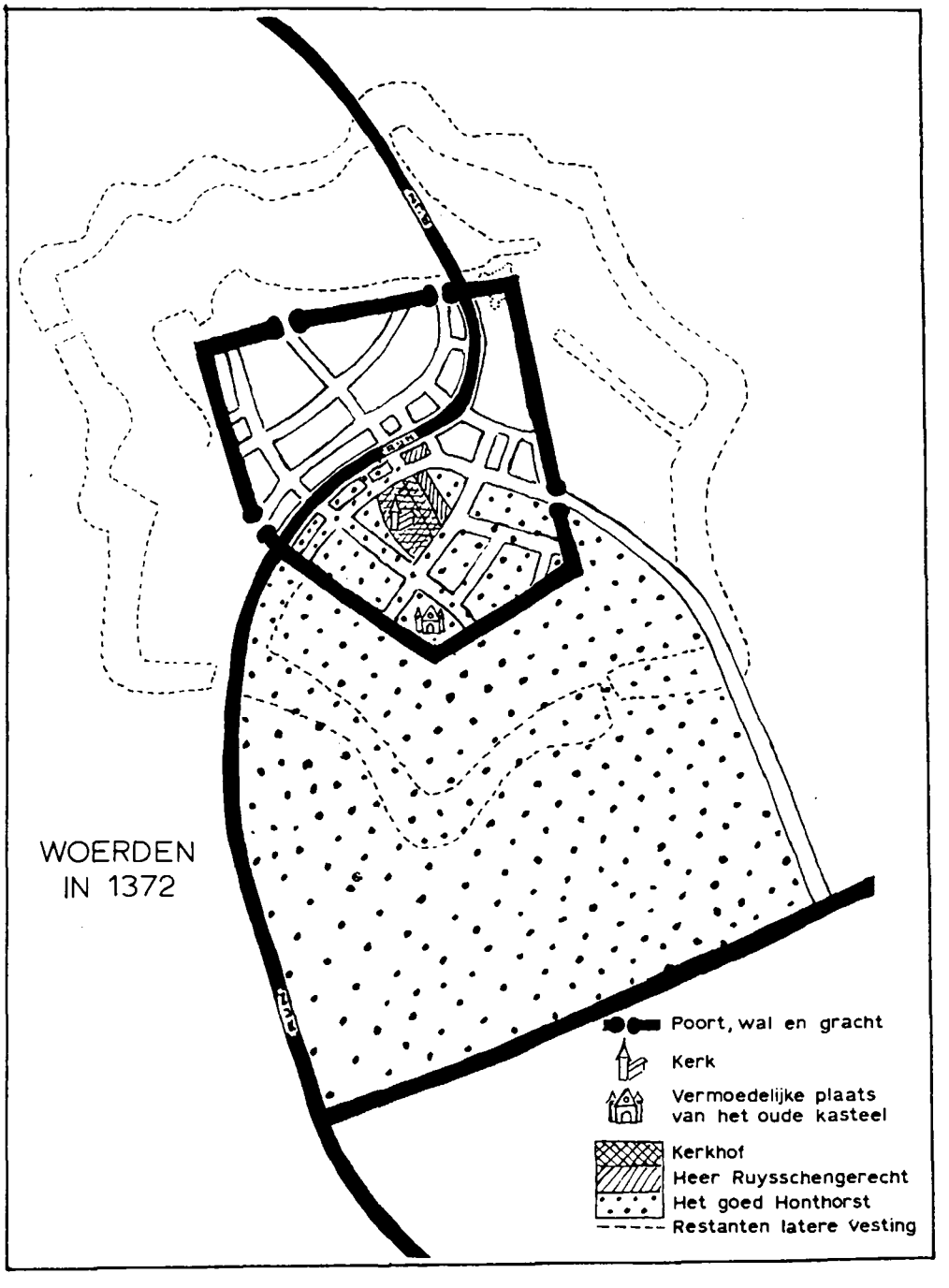

Afb. 7. Reconstructietekening van de situatie te Woerden in 1372 (Plomp, 1972, p. 38J).

De functie als vestingstad zou Woerden tot in de moderne tijd houden. Daarnaast zou de nederzetting zich in de Middeleeuwen in toenemende mate ontwikkelen tot een stadje met een handelsfunctie, als centrum van regionale nijverheid en met een beperkte marktpositie. De vesting droeg tot die economische positie bij. De soldaten hadden immers voedsel en gebruiksvoorwerpen nodig.
De oudst bewaard gebleven plattegrond van Woerden is die van Jacob van Deventer uit 1550 (afb. 8). De Woerdense vesting zag er in die periode vijfhoekig uit en vertoonde nog niet de 'traditionele' plattegrond van de huidige binnenstad. Grofweg liepen de wallen van de stad vanaf het kasteel (met de wijzers van de klok mee) langs wat nu bekend is als Prins Hendrikkade, Wilhelminaweg, Kruittorenweg, Meulmansweg, Nieuwstraat, Torenwal, Hoge Wal en het Plantsoen. De huidige stratenstructuur vertoont veel overeenkomsten met de plattegrond van Jacob van Deventer: een aantal oost-west-verbindingen (vooral langs de Oude Rijn en de Hofstraat, de huidige Voorstraat) en haaks daarop staande straten en stegen (Havenstraat, Sint Annastraat-nu Jan de Bakkerstraat). Ook het kasteel, de Petruskerk en het stadhuis staan op de plattegrond ingetekend, net als de drie poorten: de Utrechtse Poort aan de oostzijde van de Voorstraat, de Linschoterpoort aan het einde van de Havenstraat en de Leidse Poort aan de westzijde van de Voorstraat. De noordelijke Kamerikse Poort komt op deze plattegrond niet meer voor. De weg naar Kamerik was kennelijk zo onbelangrijk dat deze poort rond 1450 gesloopt moet zijn.
Na het beleg van de Spaanse troepen (1575/76) brak voor Woerden een periode van grote bloei aan: Woerdens 'gouden eeuw' (1576-1672). Vele gebouwen verrezen: de Lutherse kerk (1646), het Proveniershuis (1668), het Gast- en Weeshuis en het stadhuis dat uitgebreid werd (1610-1614). In deze rustige tijden werden de stadswallen echter danig verwaarloosd. Wel is een enkel bastion aan de stadsmuur gebouwd, maar de kwaliteit van het muurwerk was zeer slecht.
Twee ingrijpende oorlogen hebben voor Woerden desastreuze gevolgen gehad. De Franse bezetting tijdens het 'rampjaar' 1672 was de eerste, de tijd van Patriotten, koning Lodewijk Napoleon en vooral de inlijving bij het Franse keizerrijk (1795-1813) vormde de tweede.
De oorlog in 1672/73 tegen de Fransen en de bezetting maakten een einde aan Woerdens 'gouden eeuw'. Woerden werd voor een belangrijk deel verwoest. Veel gebouwen, die de stad nu een historisch aanzien hadden kunnen geven, werden vernield. De stad heeft aan haar hernieuwde strategische belang uit de 17de eeuw de huidige vestingplattegrond te danken. Woerden maakte na de Franse bezetting deel uit van de Eerste Hollandse Waterlinie, waartoe de befaamde vestingbouwer Menno van Coehoorn in 1701/02 de omtrekken van het stadje herschikte. Toen werden de binnen- en buitensingels met de bastions en ravelijns, die voor een deel bewaard zijn gebleven, gegraven en gebouwd. Ook de stadspoorten werden vernieuwd. Van de drie nog resterende poorten bleven er twee over: de Leidse Poort en de Utrechtse Poort. Binnen de nieuwe vestingstructuur was geen plaats meer voor de historische

Linschoterpoort. Deze werd dan ook gesloopt en niet meer vervangen (afb. 9).

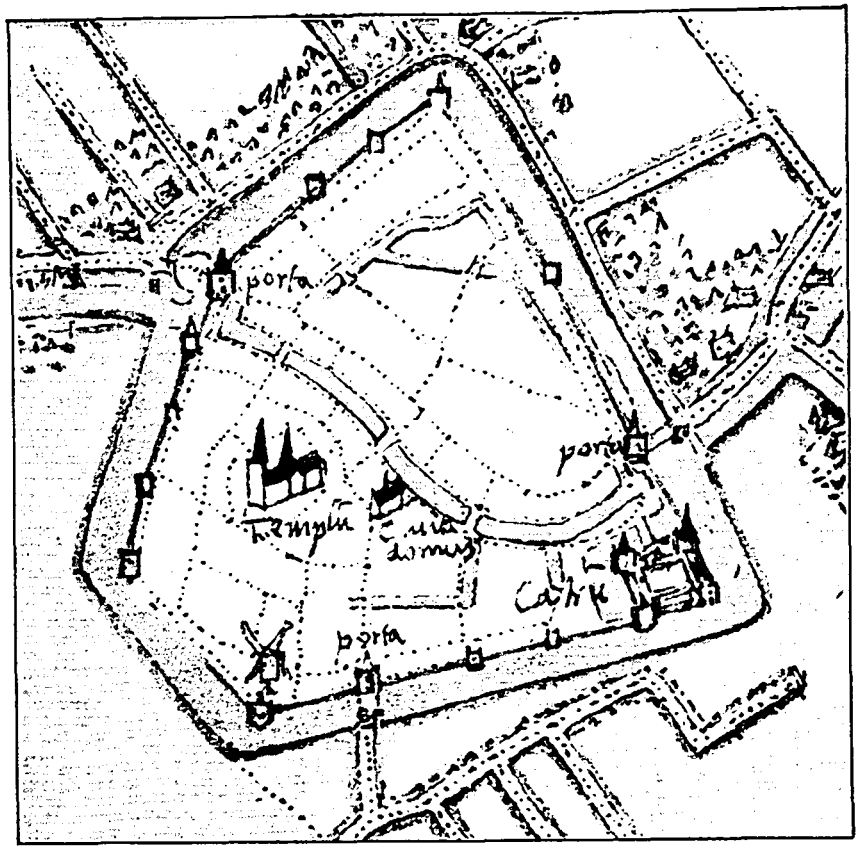

Afb. 8. Woerden omstreeks 1550. Fragment van de kaart van Jacob van Deventer (Plomp, 1972, p. 70Q).

Na de gebeurtenissen van het 'rampjaar' zou het anderhalve eeuw duren voor de stad haar 17de-eeuwse inwoneraantal terug kreeg. De Patriottentijd betekende in politiek opzicht een bescheiden revolutie omdat de machthebbers van voor 1795 maar gedeeltelijk werden uitgeschakeld. Voor de stad zelf was het einde van de oude Republiek het begin van een economische rustpauze. Woerden werd door de Franse bezetting nog eens extra getroffen door het bloedbad van 1813, waarbij plunderende soldaten veel schade aanrichtten.
Woerden zou er in economisch en politiek opzicht weer bovenop komen. Van het oude Woerden bleef echter steeds minder over. Het stadsgezicht werd aangetast door het geleidelijk afbreken van oude huizen, die plaats moesten maken voor 19de-eeuwse gebouwen.

Afb. 9. Woerden omstreeks 1750. Plattegrond van Tirion, 1749 (van Es, 1990, p. 16).

3.5.2 Kamerik

Kenmerkend voor enkele ontginningsgebieden in het Hollands-Utrechts veengebied zijn nederzettingen die hun namen aan verre steden en landen ontlenen. Kamerik is hier een voorbeeld van evenals Polanen, dat hieronder ter sprake komt (Blok, 1977, p. 402). De nederzetting kreeg in de 12de eeuw een fantasienaam die verwees naar het Franse Kamerik (Cambrai). Vermoedelijk is deze naam door de Utrechtse geestelijkheid bedacht (die heeft namelijk veel land in het Hollands-Utrechts veengebied ter ontginning uitgegeven). Het idee voor deze naam zouden ze tijdens hun pelgrimstochten naar zuidelijke landen kunnen hebben opgedaan. In de 12de eeuw heette de nederzetting Kamerka (1131), later werd dit Kamerick (1217).
De naam Kamerik wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde uit 1131. Hierin stelde bisschop Andreas de parochianen van Mi weer in het bezit van land dat hun ten onrechte (door een zekere Giselbert) was ontnomen. Volgens het geschrift was het land gelegen tussen een gegraven grenswater van Kamerik en het oude

land van Mi. Op basis van deze oorkonde mogen we er van uitgaan dat in 1131 behalve de nederzetting Mi ook Kamerik reeds bestond (Hoogervorst, 1985, p. 34).
De ontwikkeling van de cope-nederzetting Kamerik hangt sterk samen met de veenontginningen van het omliggende gebied. De ontginning van Kamerik werd aangevat vanuit het noorden. Het noordelijke gedeelte heet dan ook Oud Kamerik. Een latere fase was het doortrekken van de Kamerikse wetering tot de Rijn. De ontginning werd toen naar het zuiden voortgezet, waarbij zich in 1131 een conflict met de ontginners van Mi afspeelde. Inmiddels was echter een gedeelte van het Kamerikse gebied ontgonnen vanuit de Houtdijk. Dit deel sluit in verkaveling geheel aan op het oostelijk aangrenzende Gerverscop. Evenals Nieuw Kamerik waterden de Houtdijken af naar de Rijn, terwijl Oud Kamerik via de Oude Meije loosde. Daarom lag er een dam aan het begin van Oud Kamerik (de Oude Dam) en één op de scheiding met Nieuw Kamerik (de Hinderdam). Toen dat niet meer voldeed ruimde men de Oude Dam op en ging via de Dempwetering op de Kromme Mijdrecht lozen. In 1366 werd Oud Kamerik opgenomen in het Groot-Waterschap Woerden, waarbij de Oude Dam weer werd gelegd. De Hinderdam werd opgeruimd en evenals de rest van Kamerik loosde men sindsdien op de Rijn (Plomp, 1972, p. 11-12).
Kamerik viel te karakteriseren als een typisch 'vlotdorp'. Het vervoer in en om de nederzetting ging grotendeels over vaarten en sloten. Over de nauwkeurige locatie en ontwikkeling van Nieuw Kamerik is weinig bekend. Aangenomen wordt dat de huidige Nederlands Hervormde kerk door de eeuwen heen als attractiepunt heeft gefungeerd en bewoning heeft aangetrokken. De oudste vermelding van de kerk dateert uit 1293. De kerk is echter van vroegere datum. Dekker (1977) beweert dat de parochianen van Mi na de verwoesting van hun kerk (waarschijnlijk begin 13de eeuw), ter kerk zijn gegaan in de inmiddels gestichte kerk van Kamerik. Vandaar de conclusie dat de kerk er reeds voor 1293 was. Van Doorn (1940) stelt dat de kerk in het midden van een ontginningscomplex ligt en dat er geen reden is om een andere plaats te veronderstellen. Hij baseert zijn mening op de vondsten van enkele doodskisten, de zogenaamde dodenbomen (ruw uitgeholde eikenstammen met deksel). Deze dodenbomen zijn in 1831 en 1924 bij de kerk opgegraven (Hoogervorst, 1985, p. 52). Holwerda (1924) dateerde deze vondsten in de laat-Karolingische tijd, zodat ze zeker uit het begin van Kameriks geschiedenis zullen dateren (zie Plomp, 1972, p. 12).
De aanwezigheid van een stevige ondergrond (een dikke kleibaan) wordt soms ook als verklaring voor de standplaats van de kerk gegeven. Vink (1954) heeft aangetoond dat er alleen een kleirug ten westen van het dorp ligt. Deze verklaring moet dus worden afgewezen.
De oudste bewoning van het dorp treffen we langs de Kamerikse wetering aan. De reden hiervoor was dat het verkeer voornamelijk via deze wetering en de aangrenzende wegen verliep. Naast woningen en boerderijen vinden we hier Herberg ''t Swaan' (tevens als rechthuis gebruikt), de kaaspakhuizen (1784) en jachtboerderij 'Jagtlust' van Jonkheer van Teylingen (1752-1837) (Hoogervorst, 1985, p. 52).

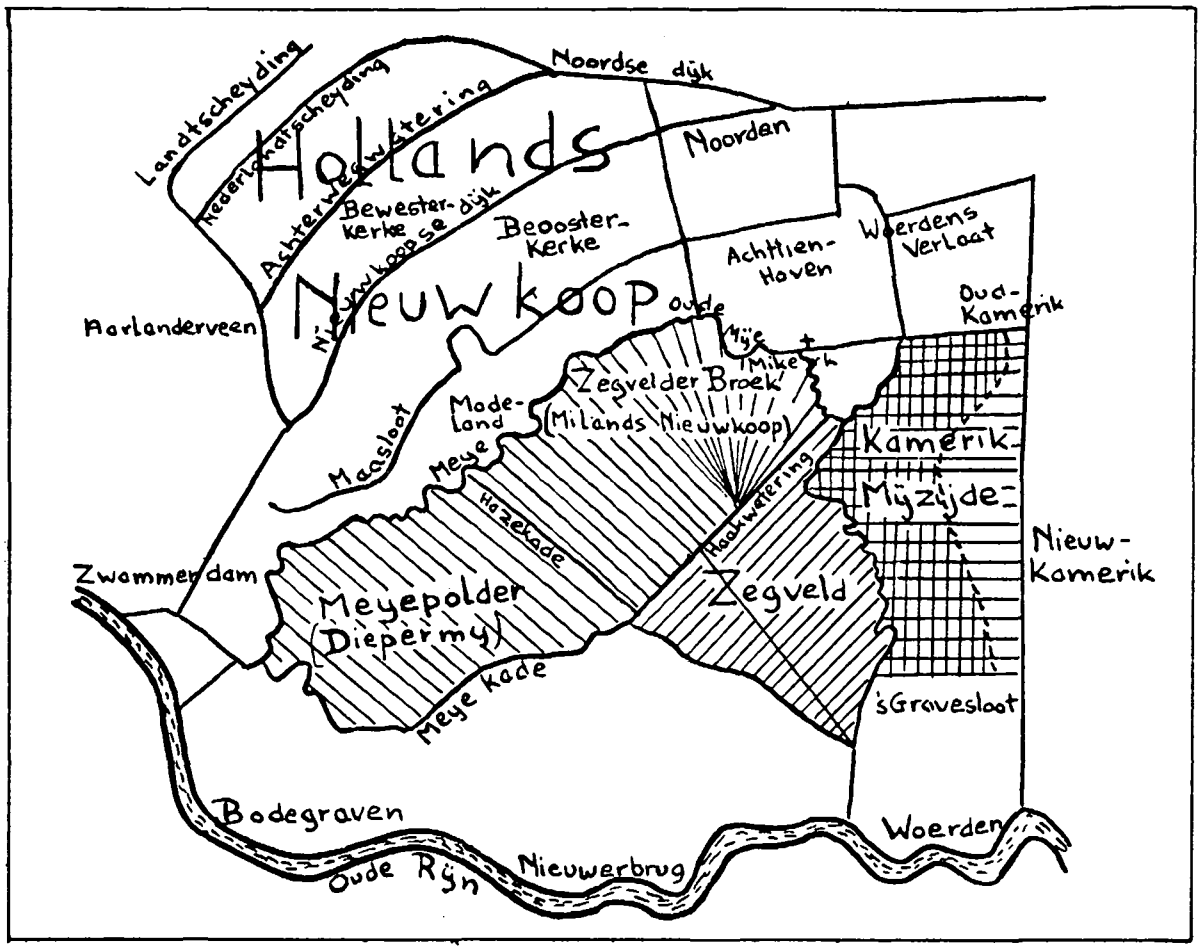

Afb. 10. De ontginningsgebieden Kamerik en Zegveld omstreeks 1300. Het oorspronkelijke Miland is dubbel gearceerd (van der Linden, 1955, p. 279).

3.5.3 Zegveld

De naam Zegveld (Zecvelt, 1312) heeft een andere structuur dan de meeste 'veld'-namen. Het betekent een met zegge begroeid terrein en is als veldnaam uitgegroeid tot nederzettingsnaam. Zegveld ligt voornamelijk op bosveen, dus de naam wijst niet op de karakteristiek van het gehele gebied, maar juist op een opvallende uitzondering (Blok, 1977, p. 404). Afbeelding 2 illustreert de ligging van het gebied met zeggeveen in de gemeente Woerden.
De eerste vestigingen binnen het oude Miland zouden hebben plaats gehad op en in de naaste omgeving van een smalle kleistrook langs de Oude Meije (onder Achttienhoven). Rond een Sint Maartenskerkhof (waaraan op oude kaarten de naam Sint Maartenskerkhof de herinnering bewaart) zou het oorspronkelijke bewoningscentrum mogen worden gezocht. Dit zou vervolgens zijn verwoest in 1204, tijdens de veldtocht van bisschop Diederik tegen Holland. De bewoningskern zou zich daarna hebben verplaatst

naar Zegveld (van der Linden, 1955, p. 280).
Uit de stichtingsoorkonde van de parochiekerk van Zegveld (1312) blijkt met stelligheid dat de oude kerk van de parochie Mi verdwenen is. De parochianen blijken nu bij Zegveld te wonen ('commorantium apud Zecvelt') en krijgen van de bisschop toestemming een nieuwe kerk te bouwen. Bij de aanvang van de ontginningen had men de woningen langs de Oude Meije gebouwd, nu richtte men zich op het nieuwe centrum Zegveld (Henderikx e.a., 1975, p. 9).
In de Zegveldse dorpskern was van oudsher sprake van een aaneengesloten bebouwing. Rond de parochiekerk ontwikkelde zich het centrum. In de loop der tijden verrezen naast de kerk de pastorie en de school. Tegenover de kerk kwamen een herberg, het huis van de schout, het rechthuis, een bakkerij en een aantal huizen en boerderijen tot stand. De rooilijn is hier flauw gebogen, een ruimtelijke situatie die nog steeds bestaat. Door het dorp stroomde de Zegveldse wetering. Over deze wetering lagen vele bruggetjes om de bebouwing aan de oostkant te bereiken. In de Middeleeuwen werden aan de beide kanten van de wetering huizen gebouwd en ontstond de Zegveldse Hoofdweg. Aanvankelijk was deze weg slechts een voetpad (vanwege het overheersende waterverkeer), later ontstond een echte weg.
Grote historische gebeurtenissen hebben zich in Zegveld nooit voorgedaan. Een belangrijk feit is echter wel de omtrekkende beweging van de Franse troepen in het 'rampjaar' 1672. Ze trokken vanuit Woerden over Zegveld, via de Meije naar Zwammerdam en Bodegraven. Tijdens deze tocht bivakkeerden de Fransen in de nacht van 27 op 28 december in de Zegveldse kerk en school. Deze gebouwen zijn waarschijnlijk de volgende dag platgebrand.
Het cultuurlandschap in de regio Zegveld is vanaf het ontginningsmoment amper veranderd. Het 1850-landschap is een directe afspiegeling van de middeleeuwse veenontginning en de oudste bewoning (de Bont, 1990, p. 62).

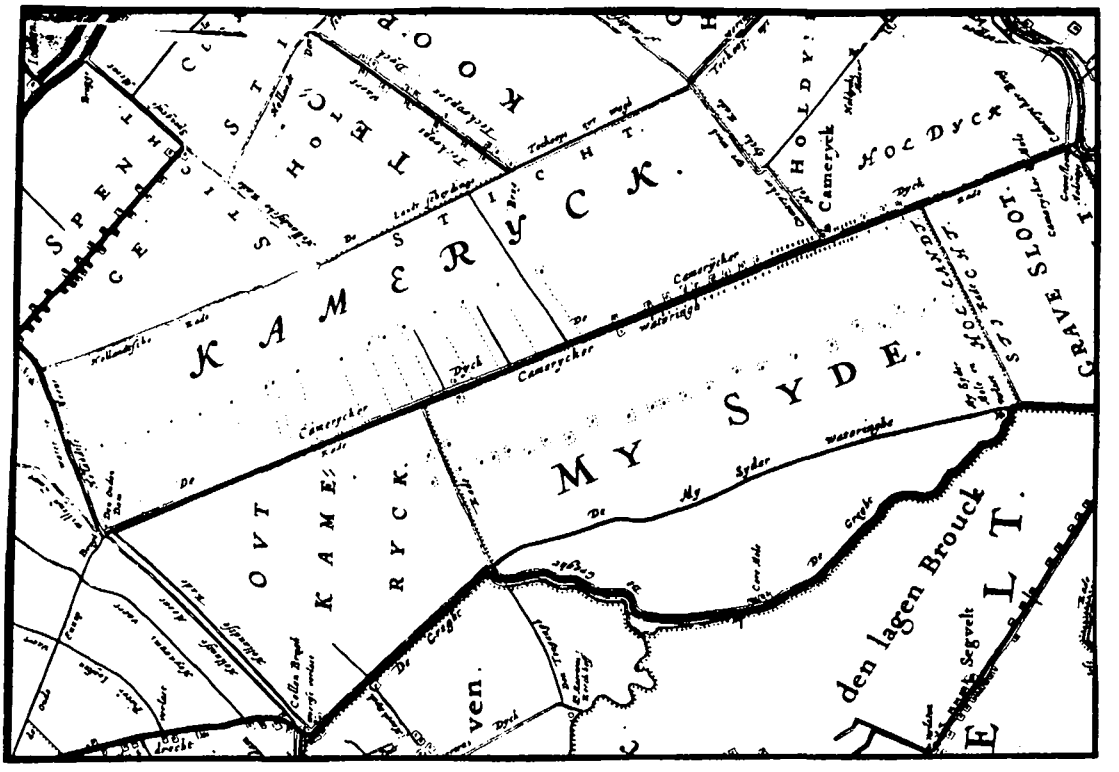

Afb. 11a. Kamerik omstreeks 1687. Fragment van de kaart van Rijnland door Dou en Van Brouckhuysen (van der Linden, 1955).

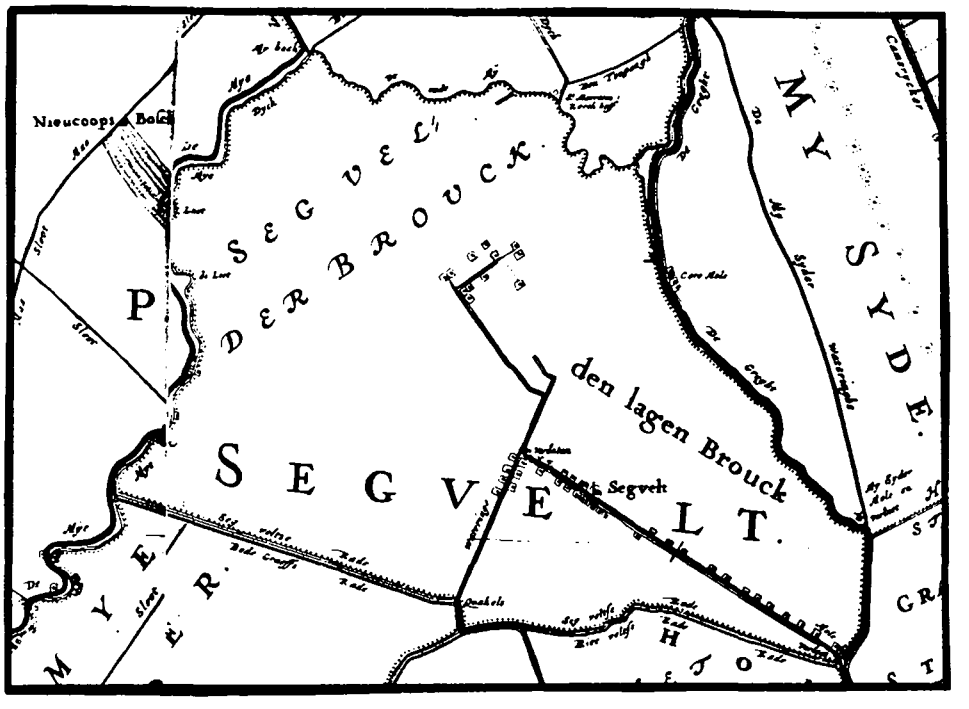

Afb. 11b. Zegveld omstreeks 1687. Fragment van de kaart van Rijnland door Dou en Van Brouckhuysen (van der Linden, 1955).

3.5.4 Verspreide bebouwing

De verspreide bebouwing in de gemeente Woerden is te onderscheiden in lintbebouwing op de stroomruggen en komgronden van de Oude Rijn (Barwoutswaarder, Rietveld, De Bree, Houtdijk, 's-Gravensloot, Polanen, Cattenbroek en Kromwijk) en lintbebouwing in het uitgestrekte veengebied (Meije, Zegvelderbroek, Kamerik Mijzijde, Kamerik Teijlingen en Teckop). Langs de Oude Rijn dateert de bebouwing in beginsel van voor de periode van de veenontginningen.
Zeer typerend voor de lintbebouwing langs de Oude Rijn is het langs de beide oevers optreden van tweezijdige bebouwing. Omdat hoge dijken langs de rivier niet nodig waren kon ook aan de buitenkant van de dijk (waar vaak een strook grond tussen de dijk en het water ligt) gebouwd worden. Op de strook voorland staan woonhuizen en bedrijven, aan de andere kant van de dijk staan boerderijen. Op veel plaatsen is deze situatie nu nog aanwezig. In dit patroon neemt de boerderijstrook Barwoutswaarder een uitzonderingspositie in. Hier liggen de boerderijen namelijk circa 400 meter of meer van de Rijndijk verwijderd. De sloten lopen vanuit het achterliggende land op de erven zodat de melkschuiten tot vlakbij de boerderijen konden komen. Dit zou op de oeverwal minder goed gekund hebben omdat daar de sloten de neiging hadden dicht te wellen met zand. Ook in de polders Rietveld en De Bree ten noorden van de Oude Rijn komen deze boerderijstroken voor (afb. 13) (Kooiman & Schoorl, 1988, p. 9). Meer oostelijk van de bovenstaande polders treffen we twee noemenswaardige bebouwde landwegen aan: de Houtdijk en 's-Gravensloot. De Houtdijk was vroeger de officiële weg van Woerden naar Utrecht. De weg loopt nu aan beide zijden dood. Aan de oostelijke kant is nog enigzins te zien dat de weg doorliep. De oude structuur van deze boerderijstrook bestaat nog altijd: smalle weg, bermen met struiken en bomen, boerenerven, boomlanen en solitaire bomen. De 's-Gravensloot heeft eeuwenlang dezelfde karakteristiek gehad als de Houtdijk. Deze boerderijstrook is echter vanaf de jaren zestig van deze eeuw verworden tot een door het sluipverkeer uit zijn voegen gereden weg (afb. 14).
In het zuidoosten van de gemeente Woerden liggen twee kleine boerderijstroken: Polanen (vroeger Pellanen) en Cattenbroek (het centrale gedeelte van Cattenbroek ligt in de gemeente Montfoort). Deze stroken verdienen de aandacht omdat het verkavelingspatroon van de achterliggende polders afwijkt van de meer noordelijk gelegen polders (Barwoutswaarder, Middelland, Snel en Breeveld). Dit komt omdat de polders Polanen en Cattenbroek ontgonnen zijn vanuit de Linschotenstroom, waardoor een west-oost verkavelingspatroon ontstond (afb. 15). De boerderijstroken in Polanen en Cattenbroek hebben hierdoor een noord-zuid karakter, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Barwoutswaarder en Rietveld. Ten westen van Polanan vinden we nog twee kleine éénzijdige boerderijstroken. Deze nederzettingen staan bekend onder de naam Kromwijk. Een deel van de strook ligt langs een mooie hoge kade en bezit enkele grote oude boerderijen.
In het Zegveldse veengebied had men bij de aanvang der ontginningen de woningen langs de Oude Meije gebouwd en zo de brede zijde van de percelen nabij de woningen verkregen. De

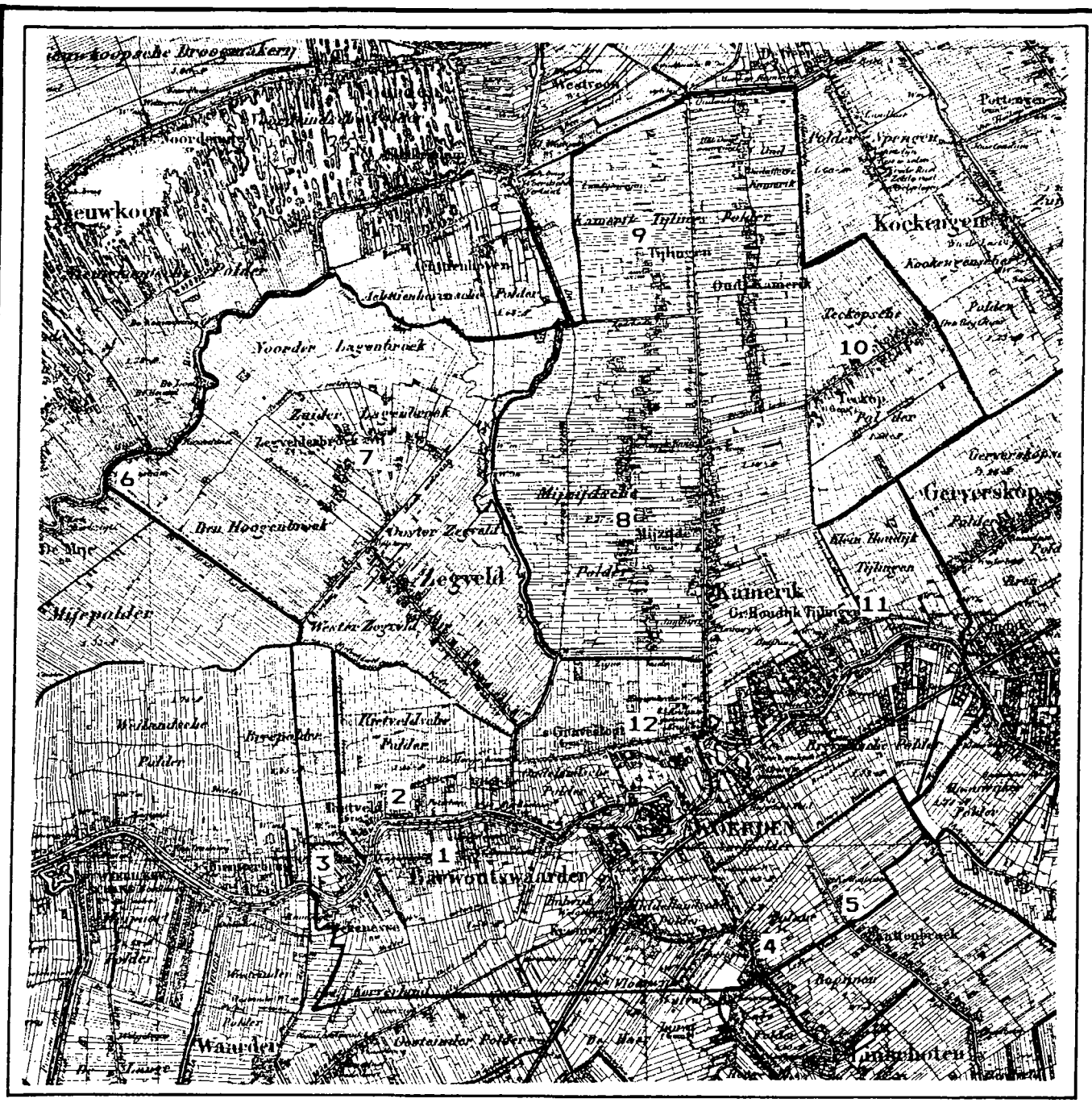

VERSPREIDE NEDERZETTINGEN:

1. Barwoutswaarder - 2. Rietveld - 3. De Bree - 4. Polanen - 5. Cattenbroek - 6. Meije - 7. Zegvelderbroek - 8. Kamerik Mijzijde - 9. Kamerik Teijlingen - 10. Teckop - 11. Houtdijk - 12. 's-Gravensloot

Afb. 12. Verspreide bebouwing in de gemeente Woerden (Topografische en Militaire Kaart, 1850).

langgerekte nederzetting Meije is op deze wijze tot stand gekomen. De kern van deze nederzetting ligt in de gemeenteBodegraven (afb. 16). In het begin van de 14de eeuw richtte men zich op het nieuwe centrum Zegveld (bewoning langs de Zegveldse wetering). Waarschijnlijk heeft zich in deze tijd ook een kleine bewoningsstrook in de polder Zegvelderbroek gevormd. Deze bewoningsstrook is in de loop der tijd uitgegroeid tot de boerderijstrook Zegvelderbroek. De bebouwing volgt nauwkeurig de bocht van de Oude Meije (afb. 17).
In het gebied Kamerik ligt ten westen van de Kamerikse wetering een lange boerderijstrook: Kamerik Mijzijde. Deze strook is naar alle waarschijnlijkheid het gevolg van een verplaatsing van de bewoning. Op afbeelding 18 valt deze smalle bewoningsstrook waar te nemen. Mogelijk hebben de bewoners zich na de vernietiging van het Mi-centrum meer op Kamerik gericht en zijn allengs naar het einde van hun percelen verhuisd. Daarbij speelde de zogenaamde Kleihoogt (zoals de kleirug in het Mijzijdse land heet) een belangrijke rol. Hierop staan verscheidene hoeven die samen een strook vormen. De werkelijke achtergrond van deze bewoningsverplaatsing is ons echter niet bekend. In het noorden van het gebied Kamerik treffen we ook bewoning aan: Kamerik Teijlingen (afb. 18). Het recht van ontginningen in Kamerik was in de 13de eeuw in handen van de heren van Abcoude. Dit kwam enkele eeuwen later via de bisschop van Utrecht en Karel V aan de Staten van Utrecht. Deze verkochten in 1714 verscheidene ambachtsheerlijke en grondheerlijke rechten. In Kamerik werden deze rechten gekocht door Hendrik Selkart. Niet lang daarna vererfden ze in de Rotterdamse familie Van Teijlingen, naar wie Kamerik Teijlingen is genoemd. De ambachtsheerlijke rechten zijn ingevolge de staatsregeling van 1798 vervallen (Plomp, 1972, p. 11). Tot de 18de eeuw werd Kamerik Teijlingen vermeld als Kamerik Statengerecht.
Tot slot treffen we in de gemeente Woerden verspreide bebouwing aan in Teckop (afb. 18). Deze boerderijstrook ligt tussen Nieuw Kamerik en Kockengen ingeklemd. Het is een (cope)restant dat in cultuur werd gebracht door een zekere Teyke of Teke, naar wie het Teykencoep, Tekencop, later Teckop werd genoemd. Volgens van der Linden (1955) moet deze strook dateren van voor de 13de eeuw. Het gebied behoorde in de 13de eeuw aan de heren van Amstel en kwam met hun andere bezittingen aan Holland. Teckop zou dan ook een Hollandse enclave in Stichts gebied gebleven zijn, indien de graaf zich niet een verbinding met Teckop had weten te verwerven in het westen van Gerverscop, dat eveneens verbeurd verklaard was (Plomp, 1972, p. 12). De verbinding tussen Kamerik en Teckop wordt gevormd door het zogenaamde Oortjespad.

langgerekte nederzetting Meije is op deze wijze tot stand gekomen. De kern van deze nederzetting ligt in de gemeente Bodegraven (afb. 16). In het begin van de 14de eeuw richtte men zich op het nieuwe centrum Zegveld (bewoning langs de Zegveldse wetering). Waarschijnlijk heeft zich in deze tijd ook een kleine bewoningsstrook in de polder Zegvelderbroek gevormd. Deze bewoningsstrook is in de loop der tijd uitgegroeid tot de boerderijstrook Zegvelderbroek. De bebouwing volgt nauwkeurig de bocht van de Oude Meije (afb. 17).

In het gebied Kamerik ligt ten westen van de Kamerikse wetering een lange boerderijstrook: Kamerik Mijzijde. Deze strook is naar alle waarschijnlijkheid het gevolg van een verplaatsing van de bewoning. Op afbeelding 18 valt deze smalle bewoningsstrook waar te nemen. Mogelijk hebben de bewoners zich na de vernietiging van het Mi-centrum meer op Kamerik gericht en zijn allengs naar het einde van hun percelen verhuisd. Daarbij speelde de zogenaamde Kleihoogt (zoals de kleirug in het Mijzijdse land heet) een belangrijke rol. Hierop staan verscheidene hoeven die samen een strook vormen. De werkelijke achtergrond van deze bewoningsverplaatsing is ons echter niet bekend. In het noorden van het gebied Kamerik treffen we ook bewoning aan: Kamerik Teijlingen (afb. 18). Het recht van ontginningen in Kamerik was in de 13de eeuw in handen van de heren van Abcoude. Dit kwam enkele eeuwen later via de bisschop van Utrecht en Karel V aan de Staten van Utrecht. Deze verkochten in 1714 verscheidene ambachtsheerlijke en grondheerlijke rechten. In Kamerik werden deze rechten gekocht door Hendrik Selkart. Niet lang daarna vererfden ze in de Rotterdamse familie Van Teijlingen, naar wie Kamerik Teijlingen is genoemd. De ambachtsheerlijke rechten zijn ingevolge de staatsregeling van 1798 vervallen (Plomp, 1972, p. 11). Tot de 18de eeuw werd Kamerik Teijlingen vermeld als Kamerik Statengerecht.

Tot slot treffen we in de gemeente Woerden verspreide bebouwing aan in Teckop (afb. 18). Deze boerderijstrook ligt tussen Nieuw Kamerik en Kockengen ingeklemd. Het is een (cope)restant dat in cultuur werd gebracht door een zekere Teyke of Teke, naar wie het Teykencoep, Tekencop, later Teckop werd genoemd. Volgens van der Linden (1955) moet deze strook dateren van voor de 13de eeuw. Het gebied behoorde in de 13de eeuw aan de heren van Amstel en kwam met hun andere bezittingen aan Holland. Teckop zou dan ook een Hollandse enclave in Stichts gebied gebleven zijn, indien de graaf zich niet een verbinding met Teckop had weten te verwerven in het westen van Gerverscop, dat eveneens verbeurd verklaard was (Plomp, 1972, p. 12). De verbinding tussen Kamerik en Teckop wordt gevormd door het zogenaamde Oortjespad.

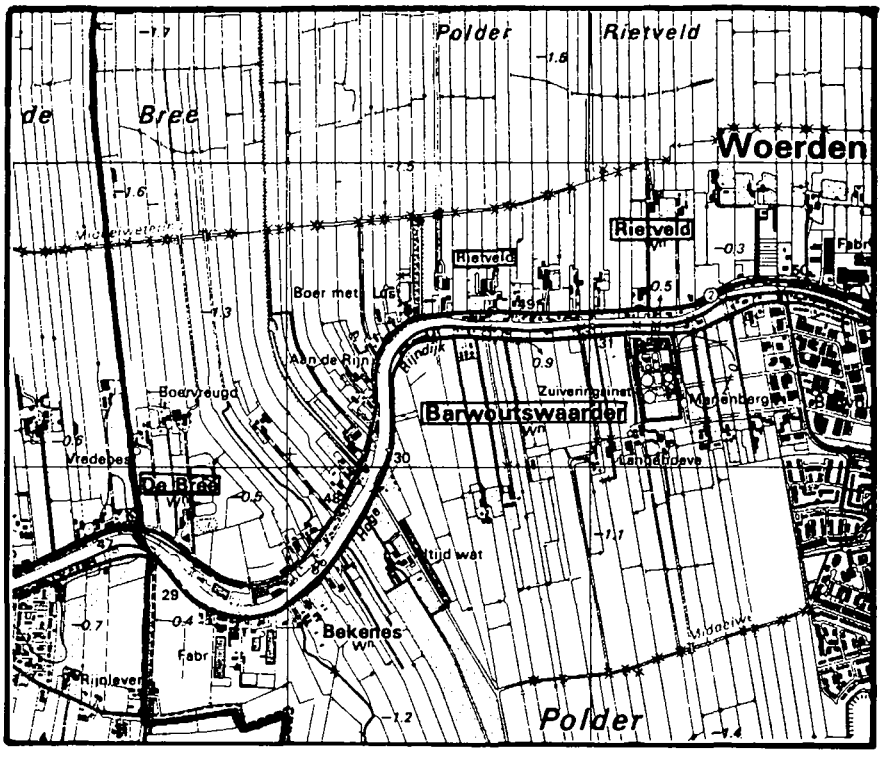

Afb. 13. Boerderijstroken in Barwoutswaarder, Rietveld en De Bree (Grote Provincie Atlas Utrecht, Emmen, 1989).

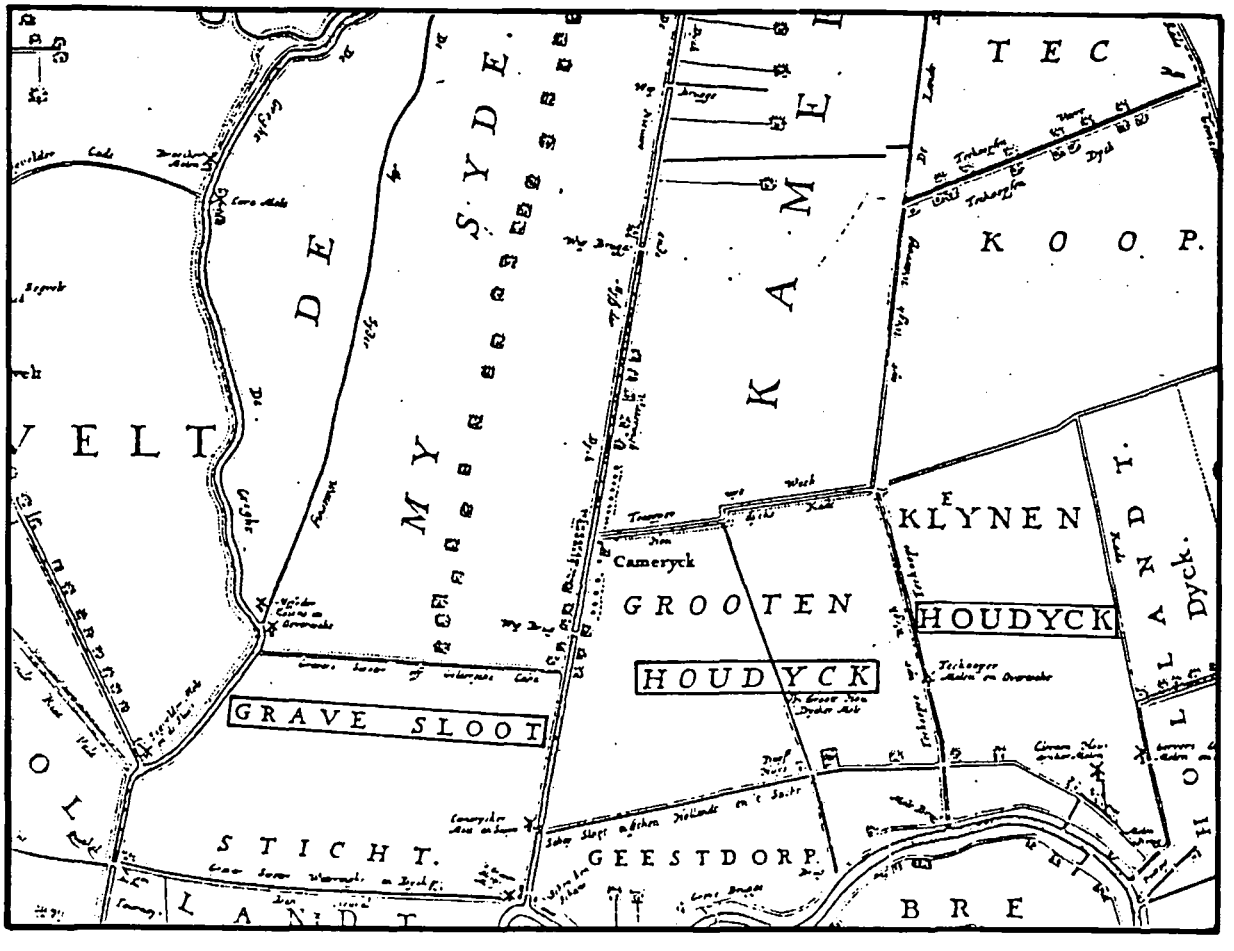

Afb. 14. De Houtdijk en 's-Gravensloot, situatie 1722 (Stichting Hugo Kotestein, 1989).

Afb. 15. Verkavelingspatroon vanuit Polanen en Cattenbroek (Grote Provincie Atlas Utrecht, Emmen, 1989).

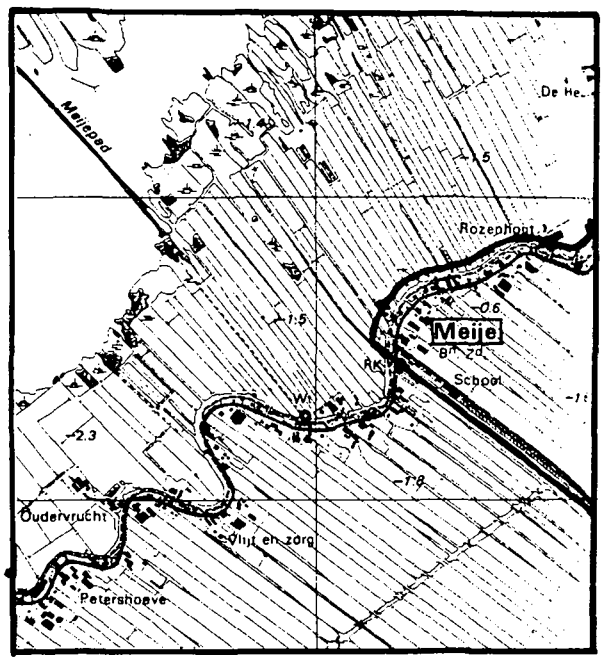

Afb. 16. De veennederzetting Meije in de uiterste westhoek van de gemeente Woerden (Grote Provincie Atlas Utrecht, Emmen, 1989).

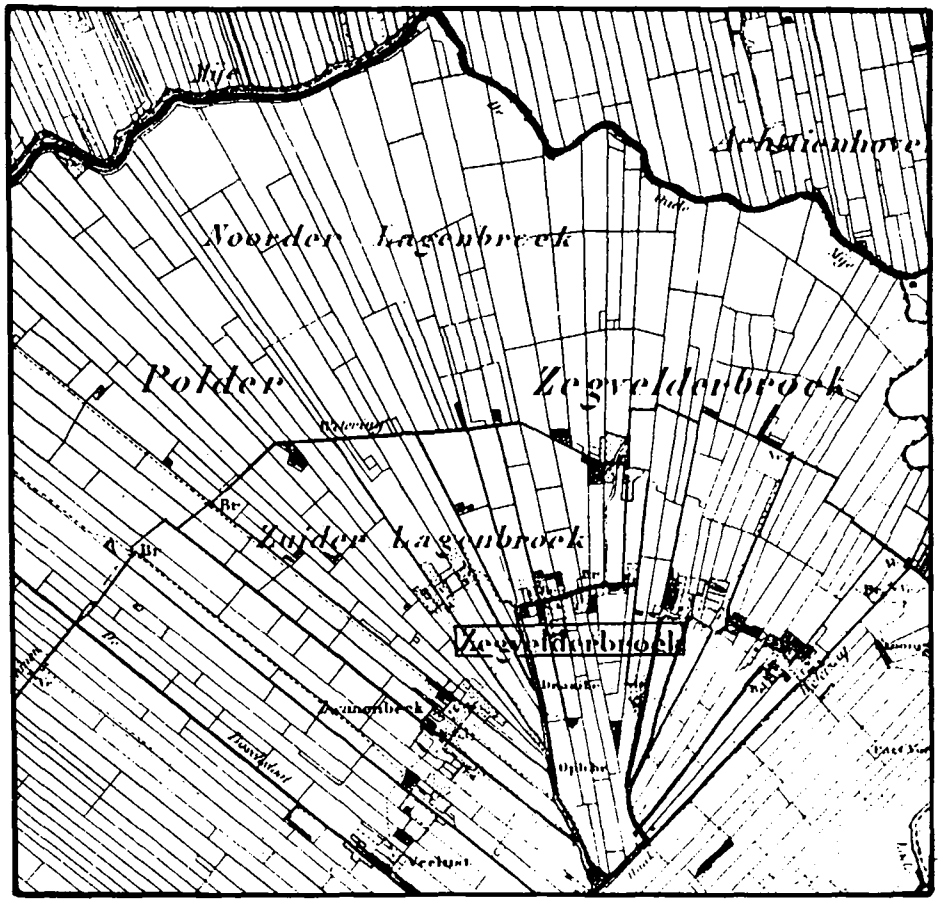

Afb. 17. Zegvelderbroek, situatie 1873 (Historische Atlas Utrecht, 1989).

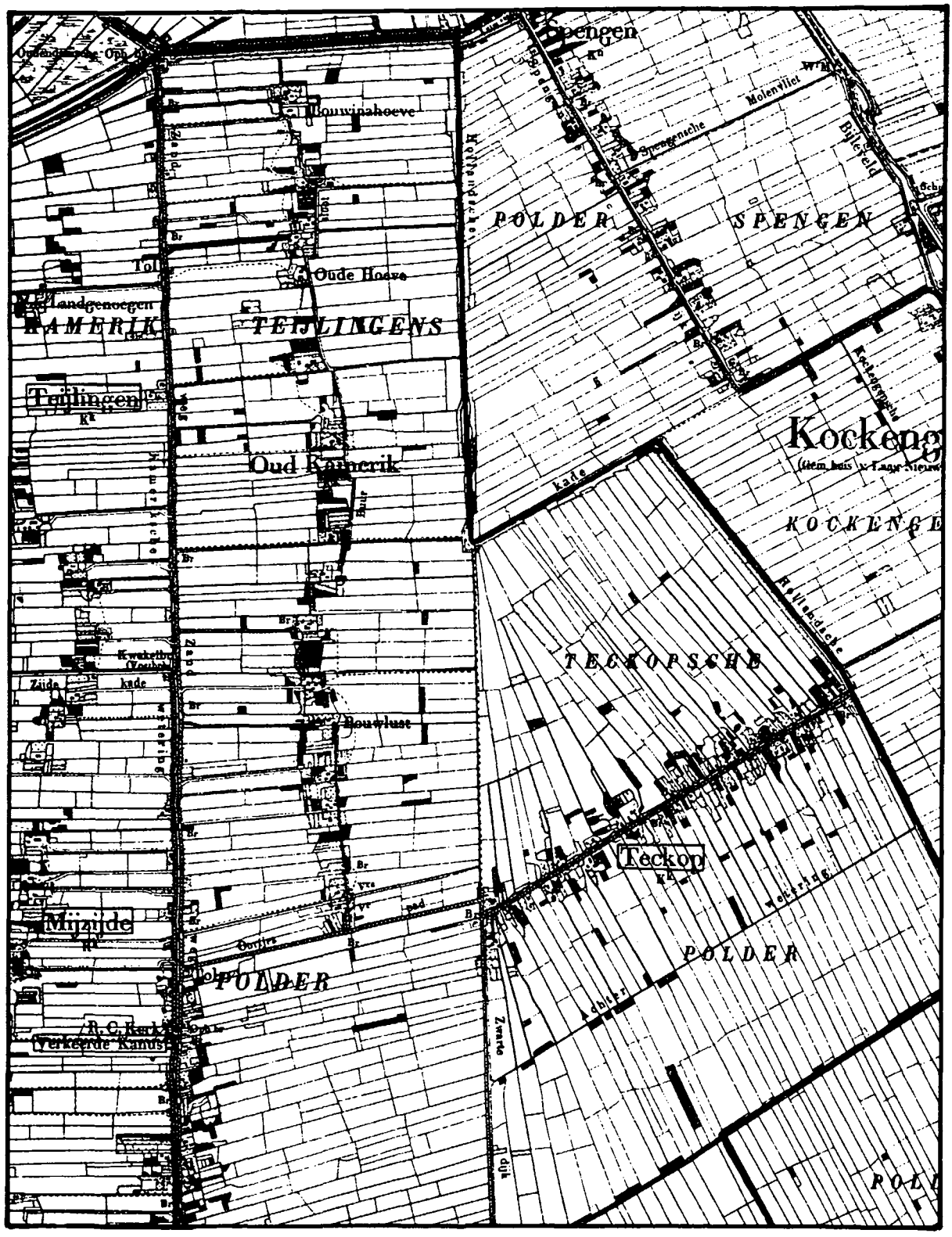

Afb. 18. Verspreide bebouwing in de Kamerikse en Teckopse polders, situatie 1873 (Historische Atlas Utrecht, 1989).

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

De situatie in de huidige gemeente Woerden rond 1850-1875 is duidelijk afgebeeld op de Topografische en Militaire Kaart uit 1850 (afb. 12) en op de Chromotopografische Kaart des Rijks uit 1873 (afb. 19). De hoofdlijnen van de ruimtelijke structuur hebben, zoals reeds uiteengezet is, in de Middeleeuwen vorm gekregen. Tot in de 19de eeuw is weinig verandering opgetreden. In het 1850/75-landschap van de Oude Rijn is de karakteristiek van de oudste ontginning en bewoning nog goed herkenbaar. Dit ondanks de landschappelijke ingrepen als gevolg van de baksteenindustrie en veranderingen in de waterhuishouding.
Het 1850/75-veenlandschap is een perfecte spiegel van de oorspronkelijke, zeer specifieke veenontginning. Ook het bewoningspatroon weerspiegelt goed de middeleeuwse situatie (ondanks locale verdichting). Het gebied heeft het oorspronkelijke open karakter behouden. Wel is de totstandkoming van buurtschap Kanis ten noorden van Kamerik een opvallend 19de-eeuws bebouwingsverschijnsel. Maar hierover later meer.

4.2 WATERBEHEERSING

De eerste geslaagde toepassing van de stoombemaling in Nederland vond plaats in 1787 (Blijdorppolder te Rotterdam). Navolging van het gebruik van stoomkracht voor boezemgemalen vond pas plaats in de dertiger jaren van de 19de eeuw. Bij poldergemalen werd de stoomkracht nog later algemeen toegepast. De bloeiperiode van kleine en middelgrote polderstoomgemalen in Nederland viel tussen 1860 en 1910. Het stoomgemaal Kamerik Teijlingen is hiervan een goed voorbeeld.
De invoering van stoomgemalen had ook ruimtelijke gevolgen. Enerzijds kon het aantal 'opwerktuigen' sterk gereduceerd worden door de vergrote capaciteit van de nieuwe machines. Anderzijds was de plaats van het stoomgemaal niet meer gebonden aan de oude voorwaarden (bijvoorbeeld windvang). Het werd dan ook mogelijk om een stoomgemaal in of bij een dorp of stad te bouwen. Dat de oude molenfunderingen toch vaak benut werden voor de bouw van stoomgemalen, heeft te maken met het gewicht van het bemalingscomplex (zware fundering noodzakelijk).
Als na 1878 overal op grote schaal inpandige centrifugaalpompen met een groter rendement toegepast worden, zijn de brede wateren (voor schepraderen en vijzels) niet meer nodig. Een dikke buis (door een dijk of kade) was voldoende. Als gevolg van deze technische verbetering sloten sommige kleinere polders zich aaneen tot een 'gecombineerde' polder. Zo werd de polder De Bree tot 1878 bemalen door een eigen windmolen, die via een voorboezem op de Oude Rijn uitsloeg. Door het stichten van één polder met Weijland kon men een stoomgemaal bekostigen.

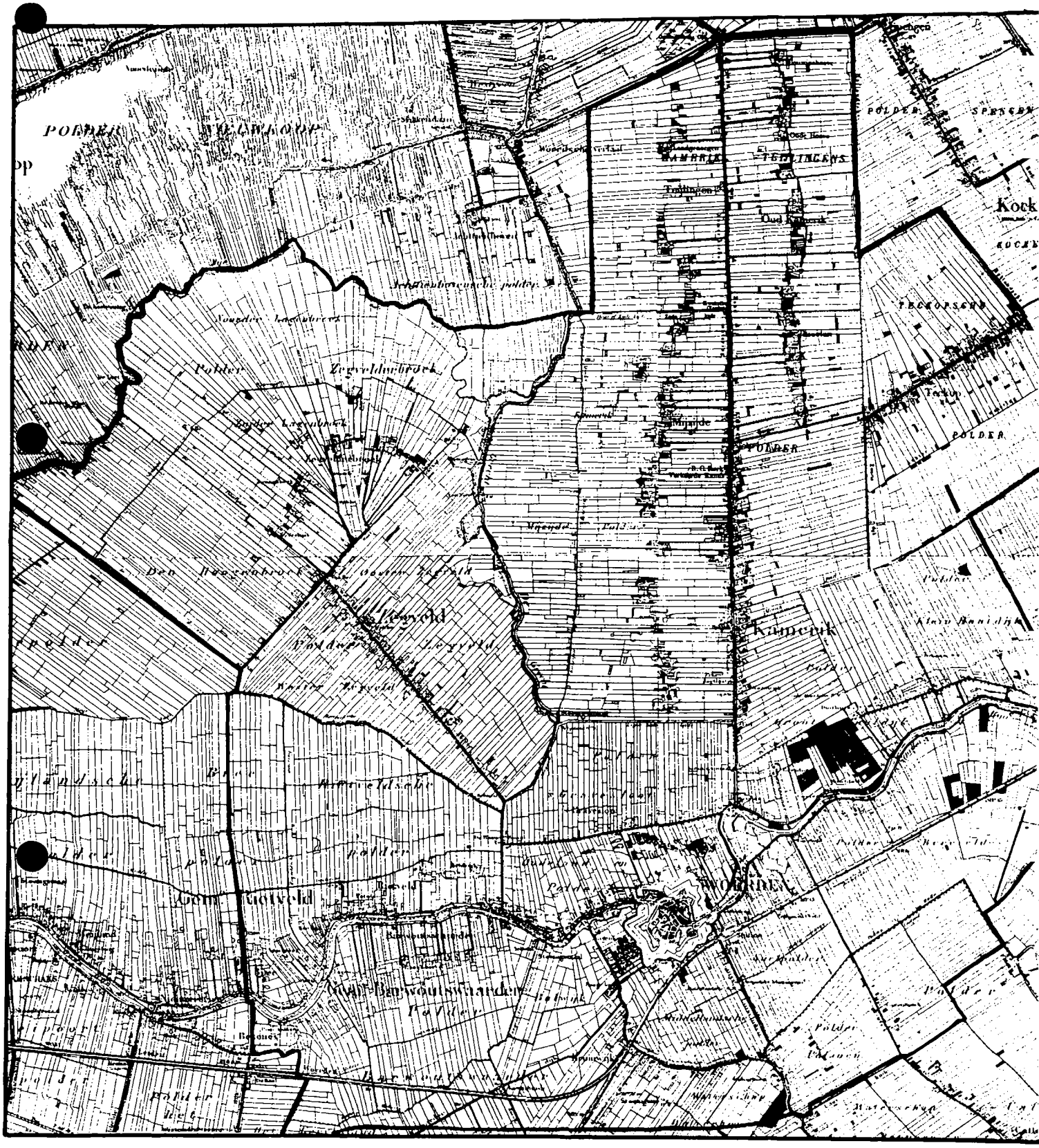

Afb. 19. De gemeente Woerden omstreeks 1875
(Historische Atlas Utrecht, 1989).

De uitvinding van diesel- en electromotoren vond bij de bemaling al snel toepassing. Na 1910 deden dergelijke machines hun intrede bij nieuwbouw of ter vervanging van bestaande stoommachines. Door de toegenomen capaciteit waren er minder gemalen nodig. Ook veranderden de gemalen van 'complex-objecten' in 'onderdak-objecten' voor diesel- of electrische centrifugaalpompen. Langzaam veranderde het beeld van het Hollands-Utrechts polderland. De aanwezige molens verdwenen en de gemalen veranderden in kleine functionele ruimten. Het proces van ontwatering werd steeds minder zichtbaar in het landschap (Herour & Herour, 1983, p. 10-11).

4.3 GRONDGEBRUIK

4.3.1 Agrarisch grondgebruik

Na 1850 kon door de verbeterde bemaling veel afgeticheld land weer als weideland benut worden. Deze uitbreiding van het grasland en de verbeterde beweidingsmogelijkheden (meer koeien per ha land) zijn van belang geweest voor de kaasproductie rondom - en de kaashandel in - Woerden.
In de Middeleeuwen werd reeds rondom Woerden boter en kaas geproduceerd en in kleine mate geëxporteerd. Omstreeks 1870 waren de melkveehoudende boeren genoodzaakt een deel van hun melk om te zetten in duurzame boter en kaas (belangrijk Nederlands exportproduct). Het Nederlandse aandeel op de internationale zuivelmarkt nam af door de Europese crisis (1873) en de sterk toegenomen buitenlandse concurrentie. Hierdoor moest de zuivelindustrie in Nederland tussen 1880 en 1910 een sterke mechanisatie doorvoeren. Er werden boter- en kaasfabrieken gebouwd waar de boeren hun overtollige melk aan konden leveren. Het gevolg was dat het 'zuivelambacht' in snel tempo afnam. Landelijk gezien was het in 1910 bijna geheel verdwenen. Toch bleef deze zogenaamde 'zelfkazerij' rondom Woerden op grote schaal tot op heden voortbestaan. Aangezien voor het zelfkazen steeds een minimum hoeveelheid melk nodig is, zijn de bedrijven van een betrekkelijk grote omvang (ongeveer 20 ha).
In het begin van de tachtiger jaren van de 19de eeuw waren productie en afzet van boerenkaas zo toegenomen, dat er grote behoefte ontstond aan een vaste handelsplaats en werd de kaasmarkt in Woerden gesticht(1885). Daarvóór werd de kaas door handelaren opgekocht op het kaasmakende bedrijf zelf. Na 1940 is de aanvoer op de kaasmarkt echter achteruit gelopen (o.a. concurrentie van verkooporganisaties uit Gouda). Een belangrijke oorzaak is te vinden in de achteruitgang van het aantal zelfkazende bedrijven.
Kenmerkend voor gebieden van de zelfkazerij is de grote omvang van de varkenshouderij. Een bijproduct van de kaas is de wei. Deze wei (zoete waterdelen die na de kaasbereiding overblijven) is uitstekend varkensvoeder. De varkenshouderij heeft een belangrijk aandeel in het rendement van de boerderijen in de gemeente Woerden.

4.3.2 Kleiwinning

Het totale grondoppervlak rondom Woerden dat in de periode tussen de 16de en 20ste eeuw werd afgeticheld is zeer omvangrijk. Vooral langs de Oude Rijn, waarover de klei werd afgevoerd, is tot ver buiten de stad grond afgegraven en weer opgeleverd als bouw- en weideland. Veel te diep afgegraven land was na oplevering niet meer geschikt voor landbouw. Er kon alleen nog hak- en griendhout op verbouwd worden. Pas na de introductie van de stoombemaling kon het grondwaterpeil zodanig worden teruggedrongen dat deze 'bosjes' weer voor beweiding geschikt gemaakt konden worden. In sommige dorpen en steden langs de Oude Rijn treft men nog dergelijke bosjes aan (bijvoorbeeld stadspark Woerden). Door inklinking van het weideland rondom het afgetichelde land zijn sporen van de vroegere kleiwinning niet meer zo duidelijk zichtbaar.
De steen- en dakpanfabrieken hadden veel ruimte nodig en waren buiten de stadswallen van Woerden gevestigd (voornameijk aan de westkant langs de Leidsestraatweg). De arbeiders woonden dicht bij de fabriek. Vanaf het eind van de 19de eeuw werden arbeiderswoningen gebouwd. In Woerden treffen we op de plaats van een vroegere concentratie van steen- en dakpanfabrieken nog enkele rijtjes arbeiderswoningen aan (ook twee directeurswoningen). In de stad waren de bruggen hoog, aangepast aan de bemanning van de kleivletten. Hier is niets van terug te vinden omdat de doorgang van de Oude Rijn door het centrum van Woerden in 1961 gedempt is.
Het productieproces werd in Woerden tot aan de 20ste eeuw nauwelijks gemechaniseerd. Veel bedrijven pasten zich niet aan en verdwenen onder druk van concurrentie van buitenaf. Technische vernieuwingen en verplaatsing van de productiecentra naar de grote rivieren (vanwege betere bereikbaarheid voor grotere schepen en betere klei) hebben ertoe geleid dat de eeuwenoude steen- en dakpanfabricage vrijwel geheel uit Woerden verdween. In ruimtelijk opzicht verdwenen zowel de typische bedrijfsgebouwen als de bruggen e.d.

4.4 INFRASTRUCTUUR

4.4.1 Landwegen

De grote wegen uit de 19de eeuw hebben in eerste instantie niet veel invloed gehad op de ruimtelijke ontwikkeling in het oostelijke Rijnland. Dit veranderde door de opkomst van het gemotoriseerde verkeer en de daaruit voortvloeiende wegenplannen in het begin van de 20ste eeuw.
Ondanks vele plannen met betrekking tot de infrastructuur van het gebied, bleven de landwegen in het oostelijke Rijnland hun sterke oost-west gerichtheid behouden (Kooiman & Schoorl, 1988, p. 22-23). In de gemeente Woerden is deze sterke oost-west gerichtheid nu nog aanwezig. Deze is zelfs versterkt door de realisatie van de rijksweg A12 Den Haag-Arnhem in de zeventiger jaren van deze eeuw.

4.4.2 Waterwegen

Het Aarkanaal tussen de Drecht en de Oude Rijn moest eind 19de eeuw als noord-zuid-verbinding aan belang inboeten vanwege het gereedkomen van het Merwedekanaal (1892). Dit was zeer ongunstig voor Woerden als aanlegplaats.
De Oude Rijn kende in de 19de eeuw hindernissen voor de scheepvaart vanwege de aanwezigheid van smalle en lage bruggen. Na 1880 probeerde de provinciale overheid de situatie te verbeteren. De verbreding van de doorvaart en het verbeteren van de kaden en oevers heeft echter geen grote ruimtelijke gevolgen gehad. De opkomst van het vrachtvervoer over de weg heeft de kleinere scheepvaart over Woerden geleidelijk doen afnemen.
De vele riviertjes en weteringen in het veengebied van Zegveld en Kamerik hadden slechts plaatselijk een betekenis voor de agrarische bevolking.

4.4.3 Spoorwegen

De stad Woerden kwam in 1855 aan het spoornet te liggen. In 1870 kwam de verbinding tussen Leiden en Woerden, ten zuiden van de Oude Rijn, tot stand. De aanleg van hoofdspoorwegen was aanvankelijk vooral gericht op het realiseren van snel goederenvervoer (als alternatief voor de scheepvaart) en de totstandkoming van een directe verbinding tussen de provinciehoofdsteden. Wel werd de lijn Utrecht-Gouda bij Woerden met een flauwe bocht tot bij de stadsrand gebracht. Dat het personenvervoer en de ontsluiting van kleinere plattelandsgemeenten een steeds belangrijker motief werd, blijkt uit het bochtige trace van de lijn Leiden-Woerden, dat tussen 1869 en 1878 werd aangelegd.
Het belang van de spoorlijn door Woerden blijkt uit het feit dat zij de verbinding vormt tussen Amsterdam en Utrecht enerzijds en Gouda, Rotterdam en Den Haag anderzijds.

4.4.4 Militaire infrastructuur

Woerden verloor na 1850 geleidelijk haar militaire functie. Een belangrijke stap op weg naar de ontmanteling van de stad werd in 1873 gezet toen de beide stadspoorten gesloopt werden. Dit was mogelijk omdat reeds in 1853 de poorten hun functie verloren hadden (afschaffing van het innen van poort- en boomgelden).
In de jaren tachtig van de 19de eeuw vond de grootste afbreuk plaats: Woerden verloor haar functie in de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het gemeentebestuur kreeg toestemming de wallen te slechten. Dit betekende dat de grote aarden omwalling (waarvan nog slechts de Hoge Wal en de molenbult van 'de Windhond' over zijn) verdween en de grachten grotendeels gedempt werden (van Es, 1990, p. 17).
Rond 1900 was de egalisatie van de vestingwerken al zeer ver gevorderd. De sloop van de vestingwerken betekende dat Woerden de mogelijkheid kreeg te gaan groeien. Tot dan toe moest de stad in staat van verdediging blijven. Waarschijnlijk mede dankzij de

vernietiging van de militaire infrastructuur ging Woerden een nieuwe economische bloeiperiode tegemoet.

4.5 NEDERZETTINGEN

4.5.1 Woerden

Door de sloop van de vestingwerken en aanzienlijke singelbebouwing verdween in Woerden het gesloten stadskarakter. De economische vooruitgang leidde er toe dat veel oude bebouwing in de loop der tijden vervangen werd door nieuwbouw. Hierdoor bezit Woerden nu zeer weinig waardevolle monumenten. Het had ook weinig gescheeld of het historische stadhuis was gesloopt.
Het duurde tot het interbellum (1918-1940) voor de eerste uitleg van de stad een feit werd. De buurt tussen de Rozenbrug en de Boerendijk werd aangelegd. Hier was al eeuwenlang enige occupatie aanwezig van bedrijven en vooral bevolking van de pannenbakkerijen. De stedelijke uitbreiding kreeg ook in noordelijke richting gestalte. Rond de Nieuwendijk verrezen huizen en nog vóór 1940 werden plannen gemaakt voor bebouwing van een deel van de polders Oudeland en Tournoysveld.
Tussen 1850 en 1910 groeide het bevolkingsaantal van Woerden van 3500 tot over de 5600. Geen wonder dat elk plekje binnen de oude vesting intussen bebouwd was. Met de stadsuitleg van na 1918 werd het inwonertal nog eens aanzienlijk groter. In 1922 telde Woerden al 7000 zielen en tot 1940 zijn er bijna drieduizend bijgekomen (van Es, 1990, p. 19 en 20).

4.5.2 Kamerik en Zegveld

De ruimtelijke hoofdstructuur van de kernen Kamerik en Zegveld is vanaf de Middeleeuwen vrijwel niet veranderd. Tussen 1850 en 1940 vond wel verdichting van bebouwing plaats. Dit was echter niet van dusdanige omvang dat de hoofdstructuur werd aangetast. In de eerste helft van de 20ste eeuw verrezen her en der tussen boerderijen rentenierswoningen, arbeiderswoningen en kleine bedrijfjes.
De enige opvallende verandering rond 1850 in Kamerik en Zegveld was een ander boerderijtype. Tot 1850 overheerste in het veenlandschap het zogenaamde langhuistype. Dit type werd gekenmerkt door lage zijgevels en een afgewolfd rieten dak. Vanaf 1850 veranderde deze stijl. De zijgevels werden hoger opgetrokken en het rieten dak werd niet meer afgewolfd. Verder werd na 1850 een aantal boerderijen van het langhuistype gewijzigd in het T-huistype. Voor de boerderij werd een dwarshuis geplaatst waardoor meer ruimte ontstond voor de zelfkazerij. Tussen 1900 en 1940 werden boerderijen nog steeds volgens het langhuistype opgetrokken, maar dan wel met een pannendak.

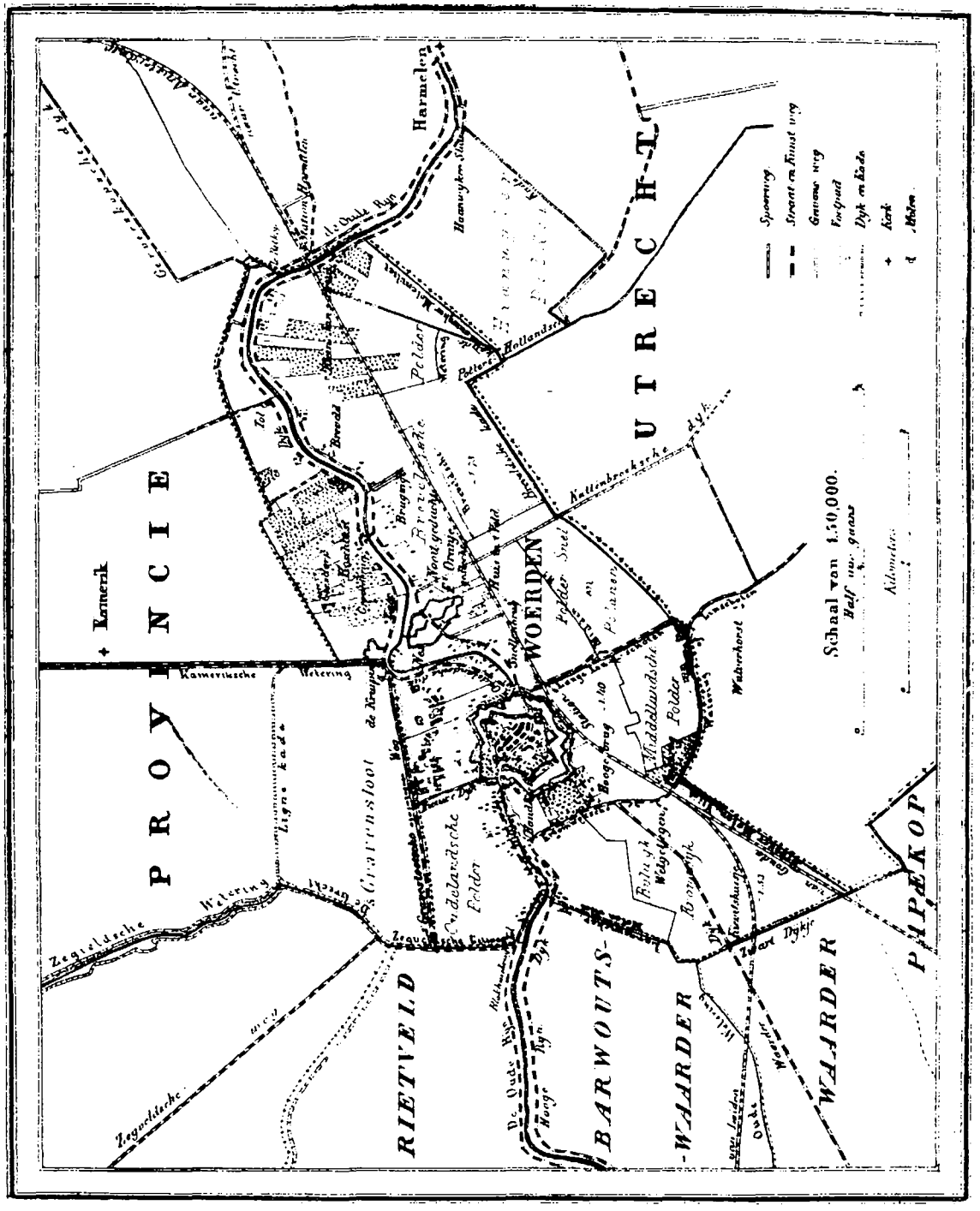

Afb. 20. Gemeente Woerden eind 19de eeuw. Gemeentekaartje van Jacob Kuyper, 1888 (Peters, 1979, p. 11).

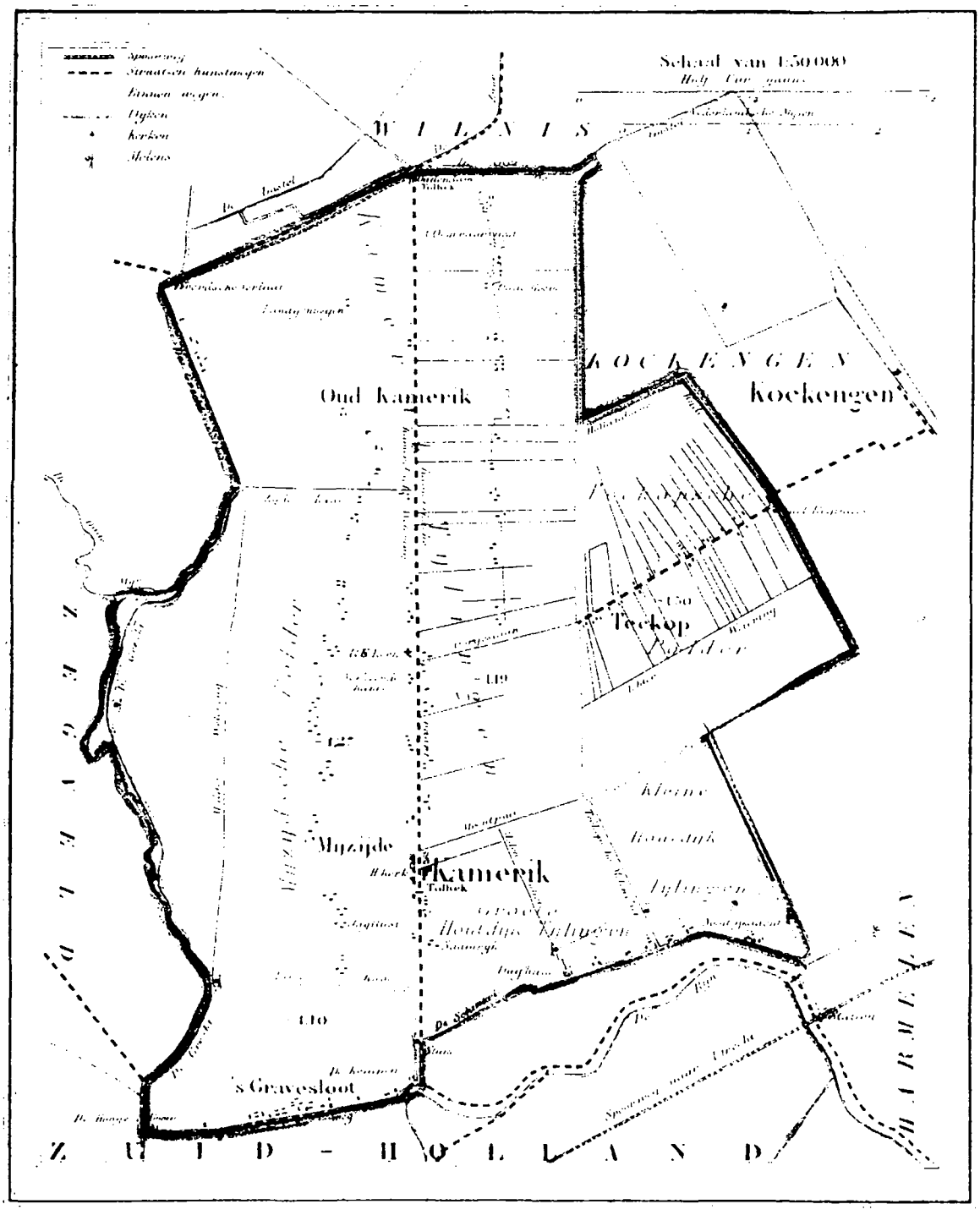

Afb. 21. Gemeente Kamerik eind 19de eeuw. Gemeentekaartje van Jacob Kuyper, 1866 (Peters, 1979, p. 31).

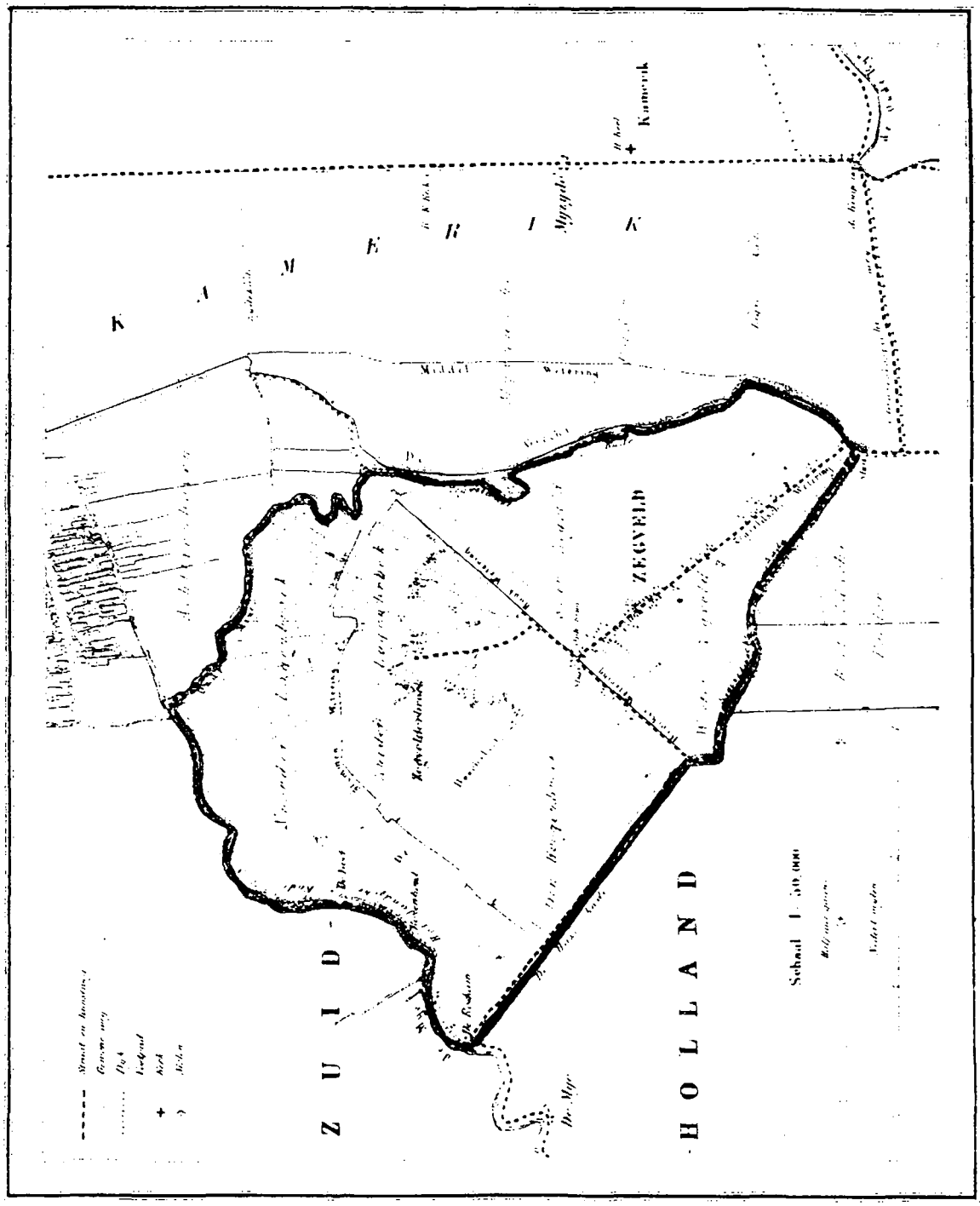

Afb. 22. Gemeente Zegveld eind 19de eeuw. Gemeentekaartje van Jacob Kuyper, 1867 (Peters, 1979, p. 55).

4.5.3 Kanis

Van belang is de totstandkoming van buurtschap Kanis in de 19de eeuw. De ontstaansgeschiedenis van deze nederzetting hing sterk samen met de katholieke geloofsovertuiging. Als reactie op de protestantisering van Kamerik, Kockengen en Zegveld werd in 1653 in Teckop een katholieke schuilkerk gesticht. De schuilkerk werd juist hier gesticht omdat Teckop destijds Hollands grondgebied was en de Hollandse regenten verdraagzamer waren dan de Utrechtse. Geleidelijk aan durfden de katholieken zich weer te uiten en stichtten in 1852 de kerk Kockengen. Hierdoor lag de oude schuilkerk van Teckop niet meer centraal en werd besloten een nieuwe kerk bij Kamerik te bouwen. Toen deze kerk in 1885 werd ingewijd werd de schuilkerk Teckop opgeheven.
Voor de locatie van de katholieke kerk werd een plaats dichtbij het Oortjespad gekozen om aan de bewoners van Teckop tegemoet te komen in hun bezwaren tegen de kerkverplaatsing. Rondom deze kerk heeft zich in de loop der tijd bewoning gevestigd zodat men na enige tijd van een afzonderlijke dorpskern kon spreken. Aanvankelijk heette de buurt 'Verkeerde Kanus' (afb. 18). Omstreeks de eeuwwisseling is waarschijnlijk de naam 'Gekeerde Kanis' ontstaan. Officieel staat het dorp te boek als 'Kanis'. Een gevolg van de totstandkoming van Kanis was het duidelijke verschil in geloofsovertuiging tussen de inwoners van Kamerik en Kanis. Kamerik is een 'Hervormd-Gereformeerd dorp' terwijl Kanis een 'Rooms-Katholiek dorp' is (Hoogervorst, 1985, p. 54 en 55).

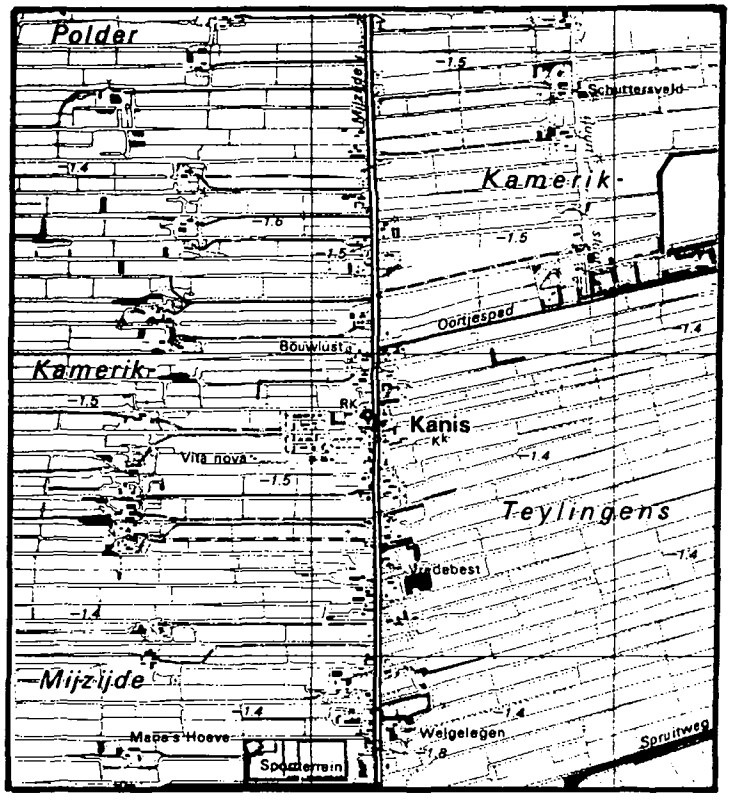

Afb. 23. De nederzetting Kanis ten noorden van Kamerik (Grote Provincie Atlas Utrecht, 1989).

4.5.4 Verspreide bebouwing

In het patroon van verspreide bebouwing zoals beschreven in paragraaf 3.7.4, kwam na 1850 weinig verandering. Afgezien van geringe verdichting en een andere bouwstijl (zie 4.6.2), behielden de boerderijstroken in de gemeente Woerden hun ruimtelijke hoofdstructuur.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

De belangrijkste recente ruimtelijke nederzettingsontwikkelingen in de gemeente Woerden vonden plaats in de kernen Woerden, Zegveld, Kamerik en Kanis.
Woerden kwam met een ongeschonden stadsbeeld uit de Tweede Wereldoorlog. Na 1945 werd de tendens van sterke groei voortgezet en kreeg de stad uitbreidingswijken in noordelijke, oostelijke en westelijke richting (respectievelijk het Schilderskwartier, het Staatsliedenkwartier en de Bloemen- en Bomenbuurt en Molenvliet). Het groeiende aantal inwoners heeft het stadsbeeld van Woerden echter ingrijpend veranderd. Waar begin 20ste eeuw nog altijd de oude vesting het grootste deel van de bebouwde kom omvatte, met alleen in de vorm van de pannenbakkerijen en de bijbehorende woonhuisjes een uitloper naar de westelijke kant, is het huidige Woerdense centrum steeds meer winkelhart van de gemeente geworden. Hier neemt het verkeer een dominante en met de jaren moeilijker te verwerken positie in (afb. 24). Het dempen van de Rijn tussen de Walbrug en het Kasteel in 1961 kan nu als een blunder van het stadsbestuur gezien worden. Bedoeld om het verkeer beter te laten doorstromen is de Rijnstraat tegenwoordig meer en meer een winkelstraat geworden. In de zestiger jaren verdwenen eveneens het Provenciershuis en de stadsherberg. Pas vanaf de zeventiger jaren werd de stad zuiniger op haar spaarzame monumenten, al kon dat niet verhinderen dat het oudst bewaard gebleven Woerdense huis (Rijnstraat) in 1989 zonder protesten gesloopt werd.

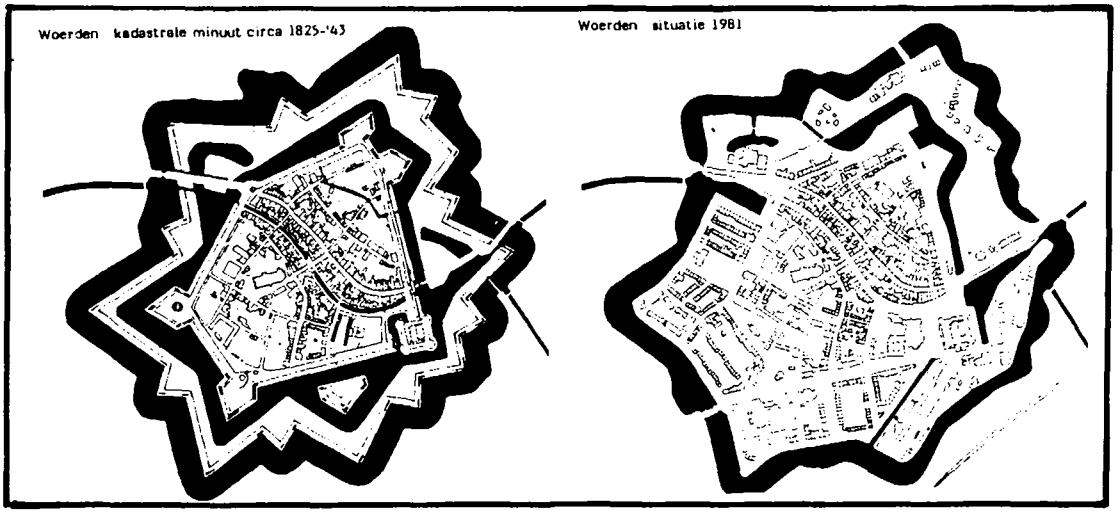

Afb. 24. Vergelijking van het Woerdense stadsbeeld uit de 19de eeuw met de huidige situatie (Smook, 1988, p. 26).

Door nieuwe ontwikkelingen is het zwaartepunt van de bevolkingsconcentratie steeds meer in westelijke richting verschoven (grootschalige nieuwbouw). Hoewel de stad nog altijd redelijk compact is, is intussen wel sprake van duidelijk herkenbare wijken met eigen voorzieningen (afb. 25). De plannen voor de bouw van een nieuwe wijk in de polder Snel en Polanen

(3000 woningen), moet Woerden als bouwkundige eenheid in het Groene Hart vooralsnog afronden.

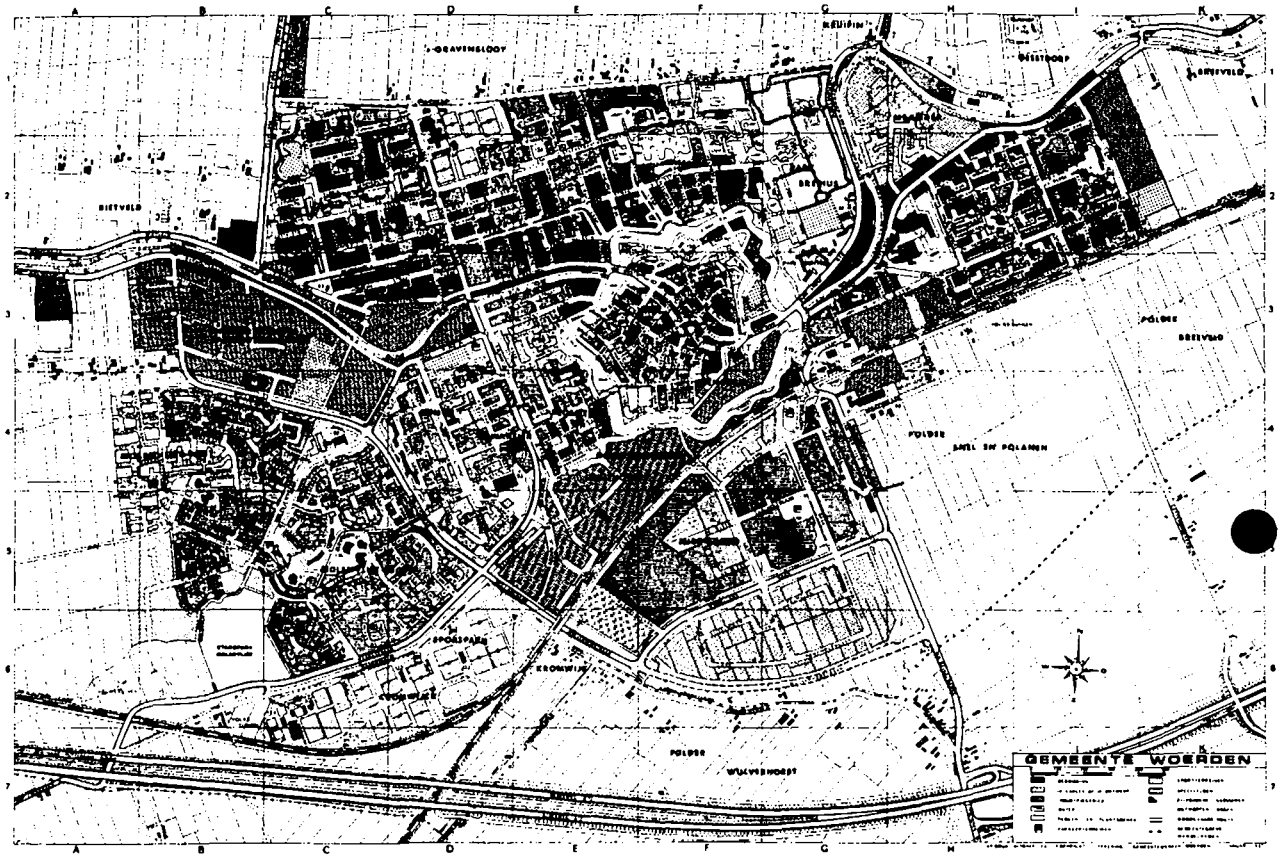

Afb. 25. De stad Woerden met haar aangrenzende wijken (Gemeentewerken Woerden, 1987).

Zegveld is na de Tweede Wereldoorlog uitgebreid met een nieuwbouwdeel langs de Middenweg en de Broekerwetering. Na de realisering van het bestemmingsplan Middenweg in de jaren tachtig, groeide de totale voorraad woningen en het aantal inwoners aanzienlijk. Als dorpskern in het Groene Hart wordt voor Zegveld verdere groei van de woningvoorraad en bevolking ongewenst geacht. Uitbreiding van het bebouwd gebied van de kern Zegveld in de polder Zegveld en in zuidwestelijke richting dient dan ook niet plaats te vinden.
Kamerik is na 1945 ook uitgebreid met een nieuwbouwdeel. Dit vond plaats langs de oost- en westkant van de Kamerikse wetering (bestemmingsplannen Dorp-West en Spijkerlaan). Verstedelijking van de kern Kamerik aan de oostkant van de wetering is minder gewenst. Een grote toename van de woningvoorraad wordt van de hand gewezen omdat er dan een wanverhouding ontstaat tussen het karakteristieke en cultuurhistorische belangwekkende deel van de kern (beschermd dorpsgezicht) en de rest van de kern die voornamelijk uit nieuwbouw bestaat. Bovendien vormt met name elke uitbouw naar het westen een ernstige aantasting van het cultuurlandschap van de boerderijstrook Kamerik Mijzijde.

Kanis beschikt net als Kamerik over een nieuwbouwdeel aan de westkant van de Kamerikse wetering. Afgezien van een enkel nieuw gebouw in de kern zelf, dient geen verdere uitbreiding plaats te vinden. Dit is mede om te voorkomen dat de kernen Kamerik en Kanis aan elkaar groeien en een klein stedelijk gebied zouden gaan vormen.
De belangrijkste recente infrastructurele ontwikkeling in de gemeente Woerden vormde de aanleg van de rijksweg A12 rond 1940 (verdubbeld 1980). Sinds 1989 vormt deze weg de zuidgrens van de gemeente (na de herindeling).

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

1.1 GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM

1.1.1 Stadskern Woerden vóór 1850

Binnenstad

De loop van de Oude Rijn is bepalend geweest voor de ontwikkeling van de stedebouwkundige structuur van de binnenstad van Woerden. Nabij Woerden mondde de Linschotenstroom, die vanuit het stroomgebied van de Hollandse Ijssel naar het noorden liep, in de Oude Rijn uit. Op het stelsel van oeverwallen (op het kruispunt van de rivieren) kon een bewoonbare plaats ontstaan ('hoge woerd').
Het bepalende element voor het karakter van de binnenstad is dus de loop van de Oude Rijn (nu de Rijnstraat) met evenwijdig er aan de Voorstraat (de land-verkeersweg Utrecht-Leiden). Een tweede element van groot belang is het verloop van de Havenstraat, die nabij de Kerkstraat recht naar het zuiden afbuigt. Dit was de weg naar Kromwijk die tot 1710 werd afgesloten door de Kromwijkerpoort. Het derde bepalende element is de loop van de Kerkstraat-Kruisstraat-Franse steeg-Hogewalstraat. Dit was de route naar Geestdorp, die tot 1450 een poort had.
Van de topografie in de Romeinse tijd is te weinig bekend om de invloed ervan op de plattegrond van de tegenwoordige stad te kunnen beoordelen. Mogelijk komt de richting van de Molenstraat-Havenstraat en de Hoge Woerd overeen met de oriëntering van het Romeinse castellum. Wellicht bevindt de Gedempte Binnengracht zich op de plaats van de verlande Linschoten (afb. 26).

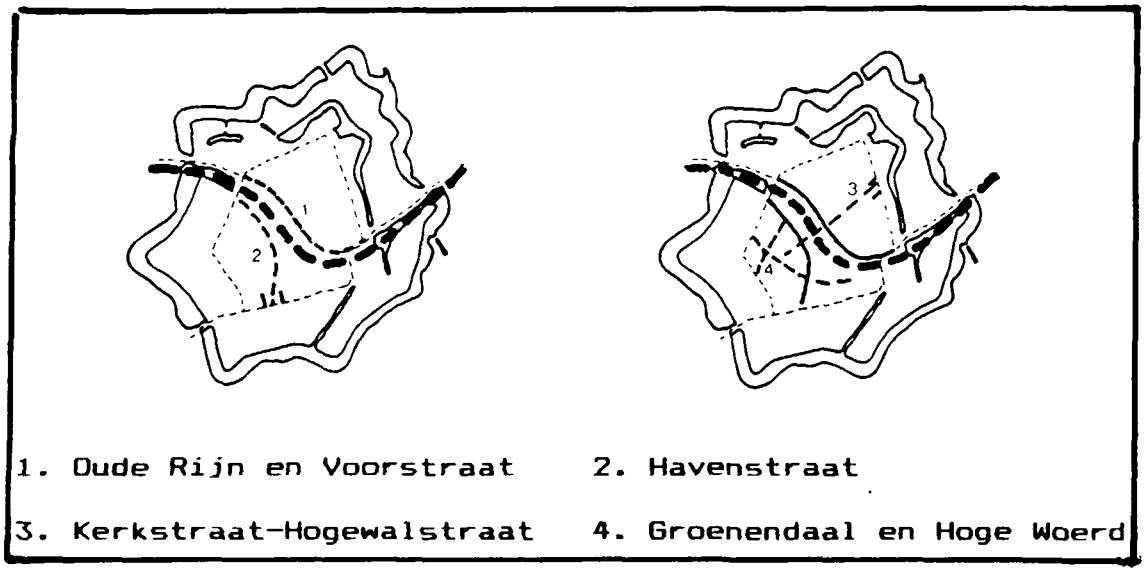

Afb. 26. De bepalende elementen voor de stedebouwkundige structuur van Woerden (Gemeente Woerden, 1978).

In 1371 werd de eerste omwalling van de stad gemaakt en daarmee kreeg Woerden zijn karakteristieke vijfkantige vorm (afb. 8). De wallen liepen dus van Plantsoen, Hoge Wal, Torenwal, Meulmansweg, Kruittorenweg, Wilhelminaweg via de Prins Hendrikkade langs het Kasteel weer naar het Plantsoen (zie 3.7.1). Binnen de wallen zijn alle overige straten als het ware 'afgeleid' van de boven beschreven hoofdstructuur. De Achterstraat was de achterstraat van de Voorstraat; de vele stegen zijn verbindingen van de Oude Rijn naar de Voorstraat; de Wagenstraat is de achterstraat van de Havenstraat. De Jan de Bakkerstraat (of St. Annastraat), Kazernestraat en Molenstraat zijn ontsluitingswegen van de achterterreinen. De volgorde van belangrijkheid van de diverse straten is ook af te leiden van de vorm van de verkaveling. Een dichte verkaveling (smalle percelen) vinden we aan de Voorstraat, Rijnstraat en Havenstraat. De overige straten kennen een open verkaveling of zelfs een vrije verkaveling. Dit laatste is te zien waar het vanouds onbekende terreinen betrof (stadsmoestuinen).
Behalve de Oude Rijn kende de binnenstad nog enkele andere 'grachten'. In de Wagenstraat liep de 'Moddersloot' en achter de Jan de Bakkerstraat liep de 'Keizersgracht' (afb. 27). In deze laatste lagen boten afgemeerd (er was een waterpoort in de stadswal), maar voor het overige moeten we ons voorstellen dat het om afwateringssloten ging. De Moddersloot is ook te beschouwen als een erfscheidingssloot van het terrein dat bij het kasteel hoorde.

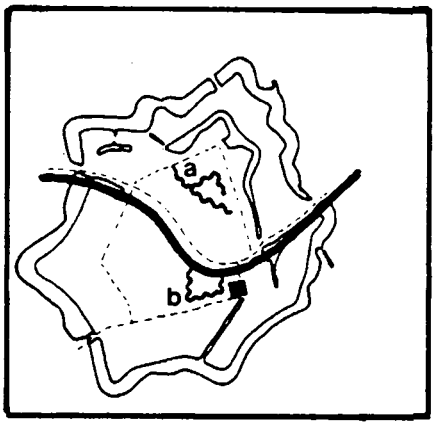

a = de "Keizersgracht"

b = de Moddersloot

Afb. 27. De oude 'grachten' van Woerden (Toelichting bestemmingsplan, 1978).

Tot 1702 bleef de stad zijn vijfkantige vorm behouden. Toen werd de dubbele vesting aangelegd (afb. 9). Pas na 1888 werd deze vesting gesloopt en ontstond het westelijke gedeelte van de stad (straten buiten de Meulmansweg, Kruittorenweg en Wilhelminaweg). De verkaveling en het verloop van de straten in dit gebied dragen een geheel eigen karakter en sluiten goed aan bij de oude stad. Karakterbepalend in dit gebied zijn de Haven (1910) en de Nieuwe Markt (1890). Het oostelijke gedeelte van de dubbele vesting is niet geëgaliseerd, vandaar dat hier de oude binnengracht nog aanwezig is. In 1842 waren reeds de Oost- en Westdam ontstaan die zich ontwikkelden tot voorname invalswegen van de stad.

Van zeer recente datum is een tweetal ontwikkelingen die de verkeerscirculatie van de binnenstad zeer beïnvloed hebben: de bouw van de Burgemeester Vosbrug waardoor de Wilhelminaweg een verkeersader werd en de demping van de Rijn in 1961 waardoor de Rijnstraat een verkeersweg werd.

Stadsgebied tussen de binnenstad en de Singelgracht

Het gebied tussen de binnenstad en de Singelgracht is incidenteel tot de Eerste Wereldoorlog en op grote schaal tussen 1918 en 1925 bebouwd. Dit gebied heeft voornamelijk een woonfunctie. In enkele panden vindt men ook een gemengde functie. De zuidwestkant van het gebied heeft een stedelijk karakter. De bebouwing is hier doorgaans aaneengesloten en soms complexgewijs opgetrokken. Het merendeel zijn kleine ééngezinswoningen met weinig of geen voortuinen.
In het gebied vinden we op bepaalde plaatsen herenhuizen (veelal verspreid). Goede voorbeelden hiervan zijn te zien in de Prins Bernhardlaan.

Industriegebied 'Zuid-Oost'

Reeds van oudsher is in de stadskern industrie gevestigd. In de periode 1850-1940 bezat Woerden een uitgebreide kaasindustrie, steen- en dakpanfabricage, bierbrouwerijen, touwslagerijen en andere industriëen. In de stadskern vestigde de industrie zich langs de Oude Rijn en de Singelgracht (hoofdzakelijk ten zuiden van het kasteel).
Een deel van de bovenstaande industrieterreinen is nu nog als zodanig in gebruik. De demping van de Rijn in de stadskern (1961) heeft er echter voor gezorgd dat hier de industriëen verdwenen zijn.

Bebouwingslinten langs de Singel en de Oostdam

In de stadskern heeft op kleine schaal lintbebouwing plaatsgevonden langs de Singel en de Oostdam. Deze bebouwing is doorgaans niet aaneengesloten. Op de Oostdam treffen we echter een lint herenhuizen aan waarvan een groot deel wel aaneengesloten is. Deze herenhuizen hebben gedeeltelijk een functieverandering ondergaan (kantoorfunctie).

1.1.2 Stadsgebied Woerden 1850-1940

('Steenkuilen' en de Baanstraat, Brauwstraat, Tournoysstraat en J. Kriegestraat)

Dit stadsgebied is de eerste grote uitbreiding van Woerden buiten de Singelgracht (tussen 1920 en 1940). De 'Steenkuilen' zijn gelegen ten westen van de stadskern tussen de Rijnkade, Kromwijkerkade, Tulpstraat, Narcisstraat en de Singel. De Baanstraat, Brauwstraat, Tournoysstraat en J. Kriegestraat zijn gelegen ten noorden van de Leidsestraatweg. Deze twee gebieden zijn samengevoegd omdat ze kwa tijd, functie en structurele opbouw vrijwel identiek zijn.
De bebouwing is aaneengesloten (vaak complexgewijs opgetrokken) en bezit hoofdzakelijk een woonfunctie. Langs de Singel en in het eerste deel van de Prinsenlaan (gerekend vanaf

de Singel) vinden we vrijstaande herenhuizen of twee onder een kap. Een klein deel van de panden heeft een gemengde functie.

1.1.3 Dorpskernen vóór 1850

Kamerik

De dorpskern Kamerik ligt in de open ruimte van het veenlandschap. De structuur van dit dorp is grotendeels planmatig en bestaat uit de Kamerikse wetering met evenwijdig daaraan twee wegen. De kavels en de bebouwing (voor een deel op de kop van de kavels) liggen loodrecht op deze wetering.
De functie was van oudsher sterk gemengd met een belangrijke agrarische component. Alleen rondom de kerk ontbrak de sterke agrarische functie. De bebouwing is gedeeltelijk aaneengesloten. De recente ontwikkeling van de kern aan twee zijden van de Kamerikse wetering is stedebouwkundig gezien ongelukkig.

Kanis

De dorpskern Kanis ligt in de open ruimte van het veenlandschap (op korte afstand van Kamerik). De structuur van dit dorp is grotendeels planmatig (waarbij de 19de-eeuwse R.K. kerk een belangrijke rol gespeeld heeft) en bestaat uit de Kamerikse wetering met evenwijdig daaraan twee wegen. De kavels en de bebouwing (hoofdzakelijk op de kop van de kavels) liggen loodrecht op deze wetering.
De functie is over het algemeen gemengd. Het merendeel van de bebouwing is niet aaneengesloten. Kwa stedebouwkundige structuur is Kanis een afgeronde kleine kern.

Zegveld

De dorpskern Zegveld ligt ook in de open ruimte van het veenlandschap. De structuur van dit dorp is grotendeels planmatig en bestond uit de Zegveldse wetering met evenwijdig daaraan een weg. De wetering is nu echter niet meer aanwezig in de kern. De kavels en de bebouwing (hoofdzakelijk op de kop van de kavels) lagen loodrecht op deze wetering.
De functie was van oudsher sterk gemengd met een belangrijke agrarische component. Alleen vlakbij de kerk ontbrak de sterke agrarische functie. De bebouwing is over het algemeen niet aaneengesloten. Rondom de kerk (vooral er tegenover) zijn enkele panden wel aaneengesloten.

1.1.4 Sociaal woningbouwgebied Woerden 1850-1940

Leidsestraatweg en Rijnkade

De eerste uitbreidingen van Woerden buiten de stadskern vonden plaats langs de huidige Leidsestraatweg en Rijnkade. Ten behoeve van de steen- en dakpanfabricage zijn daar in de loop der tijd kleine huizen voor de arbeiders gebouwd.
In enkele periodes zijn complexen van eenvoudige, kleine arbeiderswoningen gebouwd met een doorgaans planmatige aanleg. Vanwege deze kleine arbeiderswoningen (die er voor een groot deel nog staan) heeft het gebied van de Leidsestraatweg en de Rijnkade

in de eerste plaats een woonfunctie. Incidenteel is er sprake van een combinatie van woon- en winkelfunctie (vooral aan het begin van de Leidsestraatweg).

1.1.5 Bebouwingslinten 1850-1940

Woerden

Tot de Eerste Wereldoorlog en tussen de beide wereldoorlogen heeft er in Woerden (buiten de stadskern) een omvangrijke lintbebouwing plaatsgevonden langs de Nieuwendijk, de Utrechtsestraatweg, de Oudelandsweg, de Van der Valk Boumanlaan en de Linschoterweg.
De meeste bebouwing is niet aaneengesloten. Toch vinden we in de Linschoterweg en de Utrechtsestraatweg enige aaneengesloten bebouwing. De lintbebouwing heeft hoofdzakelijk een woonfunctie. Langs de Nieuwendijk en de Utrechtsestraatweg treffen we panden aan met een gemengde functie.

1.1.6 Industriegebied 1850-1940

Woerden

Buiten de stadskern heeft de industrie in Woerden zich langs de Singel gevestigd. Dit vond ten westen en zuiden van de stadskern plaats. Aan de zuidkant is een groot deel van de industrieterreinen nu nog als zodanig in gebruik.

1.2 GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

1.2.1 Boerderijstroken vóór 1850

Kamerik

Het gebied Kamerik wordt gekenmerkt door drie lange noord-zuid lopende boerderijstroken: Kamerik, Kamerik Mijzijde (en Teijlingen) en Oud Kamerik.
De middelste strook, Kamerik, heeft een zeer lineaire structuur vanwege de directe ligging langs de Kamerikse wetering. De boerderijen staan niet altijd op een regelmatige afstand van elkaar. Ze zijn gesitueerd op de kop van de kavels aan twee kanten van de wetering.
De oostelijke strook, Oud Kamerik, bezit ook een lineaire structuur, echter in mindere mate dan de middelste. Dit komt omdat de boerderijen midden op de kavels staan. De strook richt zich wel op de Kamerikse wetering. De boerderijen staan, afgezien van enkele tussenruimten, op een regelmatige afstand van elkaar.
De westelijke strook, Kamerik Mijzijde (noordelijk Kamerik Teijlingen), is gericht op de Meije. Hierdoor is de structuur minder lineair. De boerderijen staan midden op de kavels en op een regelmatige afstand van elkaar, afgezien van enkele tussenruimten.

Zegveld

Het gebied Zegveld wordt gekenmerkt door twee verschillende typen boerderijstroken: Zegveld en Zegvelderbroek (nu Lagebroek). De structuur van Zegveld is lineair vanwege de directe ligging aan de Zegveldse wetering. De boerderijen staan grotendeels op een regelmatige afstand van elkaar aan twee kanten van de wetering. Ze zijn gesitueerd op de kop van de kavels.
Zegvelderbroek bezit een radiale structuur vanwege de gerichtheid op de Meije. De boerderijen staan op een regelmatige afstand van elkaar op de kop van de kavels. Twee boerderijen staan zo'n honderd meter van de weg af, op de kavels.

Langs de Oude Rijn, ten westen van Woerden

Ten westen Woerden liggen enkele kleine boerderijstroken: Rietveld, De Bree, Barwoutswaarder en Bekenes.
Direct langs de Oude Rijn vinden we de stroken Rietveld en Bekenes. Hun structuur wordt volledig bepaald door de loop van de rivier. De meeste boerderijen staan op een regelmatige afstand van elkaar en zijn gesitueerd op de kop van de kavels.
Drie andere stroken (Barwoutswaarder, De Bree en Rietveld) liggen verder van de Oude Rijn af, de boerderijen staan op de kavels. De structuur is lineair en de boerderijen staan op een regelmatige afstand van elkaar, alhoewel Barwoutswaarder en De Bree enkele uitschieters aan de buitenkant hebben.

's-Gravensloot/Houtdijk

De boerderijstroken 's-Gravensloot en de Houtdijk zijn twee éénzijdige stroken (noordelijke bebouwing). De structuur is lineair, gericht op de oude landwegen. De boerderijen staan grotendeels op een regelmatige afstand van elkaar en zijn gesitueerd op de kop van de kavels.

Polanen/Cattenbroek

Ten zuiden van Woerden liggen enkele kleine boerderijstroken: Cattenbroek, Polanen en Kromwijk.
De structuur van Cattenbroek is duidelijk lineair, gericht op de Cattenbroekse dijk. De boerderijen staan op een regelmatige afstand van elkaar op de kop van de kavels.
Polanen is minder lineair dan Cattenbroek. Dit komt omdat de ontginningsas enigzins radiaal loopt. De boerderijen staan hier ook op een regelmatige afstand van elkaar op de kop van de kavels.
Langs de Kromwijkse wetering liggen twee kleine stroken: Kromwijk. De stroken bezitten een lineaire structuur. De westelijke strook volgt naar het oosten toe niet meer de wetering, waardoor enkele boerderijen op de kavels staan.

Teckop

Teckop wordt gekenmerkt door een typische 'cope-bebouwing'. De structuur is lineair vanwege de directe ligging aan de Teckopse wetering. De boerderijen staan over het algemeen niet op een regelmatige afstand van elkaar, er komen nogal veel tussenruimten voor. Dit komt omdat Teckop een ontginningsrestant was waardoor de kavels geen gelijkmatige structuur bezitten. De boerderijen

zijn wel op de kop van de kavels gesitueerd aan beide kanten van de wetering.

1.2.2 Overige bebouwingslinten

Langs de Meije

Langs de Meije vinden we een langgerekt bebouwingslint. Deze strook kan gezien worden als de noordelijke uitloper van het dorp Meije. De functie van de bebouwing is zowel gemengd als wonen. De strook heeft enkele tussenruimten, alhoewel het geheel (vooral naar het zuiden toe) vrij compact is.

Langs de Oude Rijn, ten oosten van Woerden

Langs de Oude Rijn (ten oosten van Woerden) vinden we ook een langgerekt bebouwingslint (vooral langs de zuidkant). Deze strook bezit grote tussenruimten. De panden (aan de zuidkant) staan grotendeels op een regelmatige afstand van elkaar. De functie van de bebouwing is zowel gemengd als wonen.

De stedebouwkundige typologie van de gemeente Woerden is op de afbeeldingen 28, 29, 30 en 31 in kaart gebracht. De onderstaande legenda is van toepassing op alle vier de kaartjes.

KAARTLEGENDA:

Stadskern Woerden

Stadsgebied Woerden 1850-1940

Dorpskernen

Sociaal woningbouwgebied Woerden 1850-1940

Bebouwingslinten

Industriegebied 1850-1940

Boerderijstroken

Overige bebouwingslinten

Afb. 28. Stedebouwkundige typologie van het gebied Woerden stad/ Houtdijk.

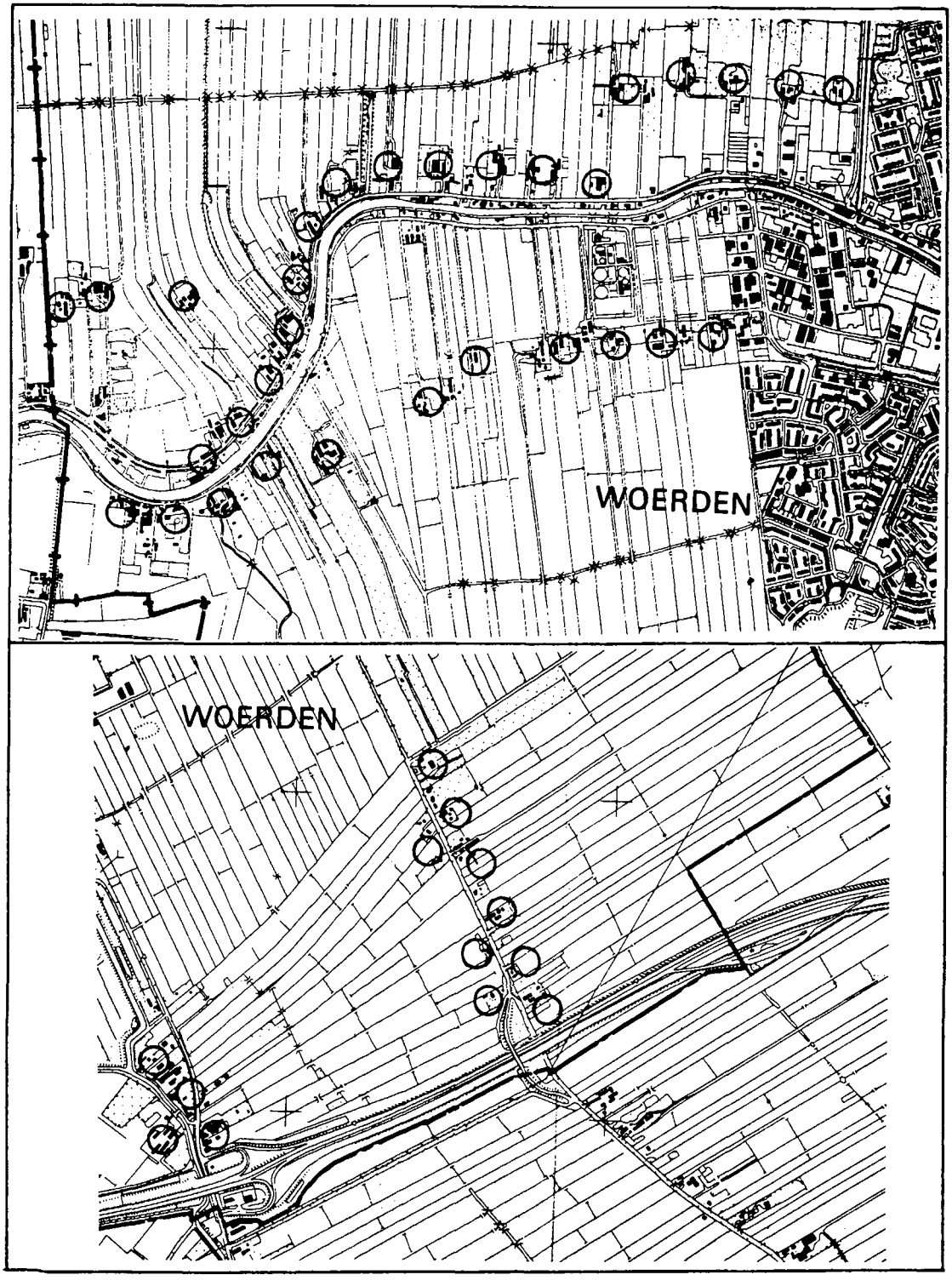

Afb. 29. Stedebouwkundige typologie van het gebied Rietveld/ Barwoutswaarder/Polanen/Cattenbroek.

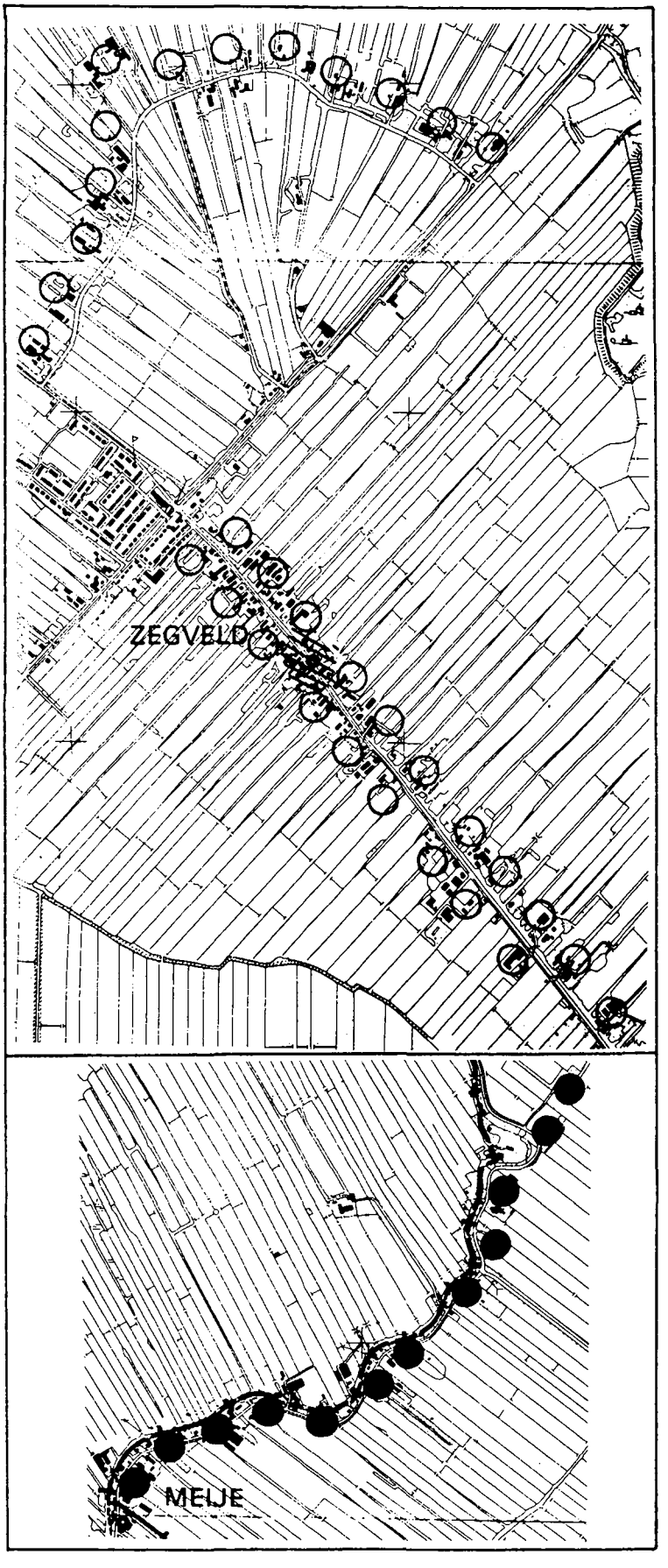

Afb. 30. Stedebouwkundige typologie van het gebied Zegveld/Meije.

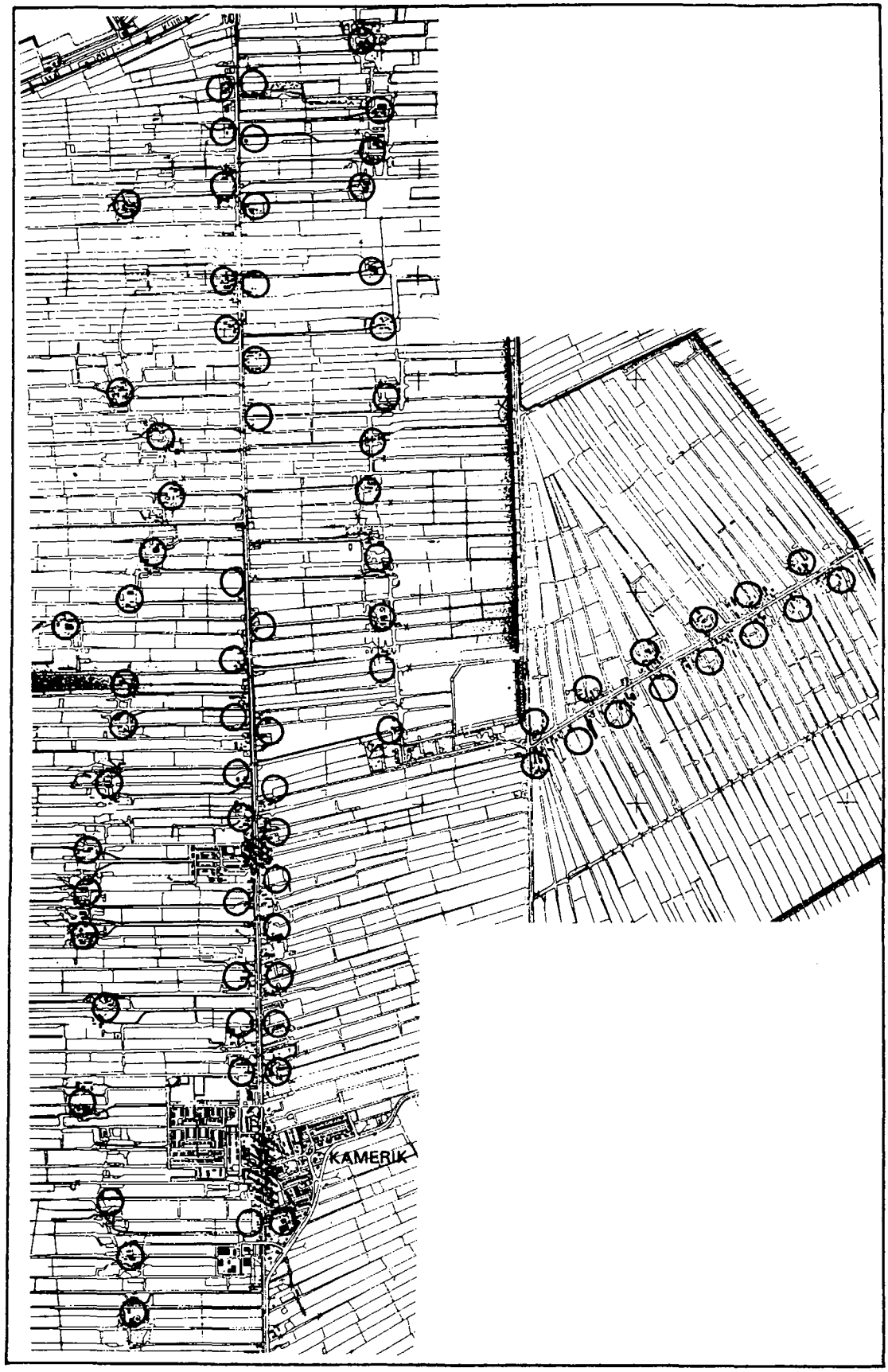

Afb. 31. Stedebouwkundige typologie van het gebied Kamerik/ Teckop.

1.3 LINEAIRE STRUCTUREN BINNEN EN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

Tot slot van dit hoofdstuk zal op een kaart globaal worden aangegeven welke lineaire structuren van vóór en na 1850 in de gemeente Woerden te vinden zijn. Om de kaart (afb. 32) overzichtelijk te houden zijn alleen de belangrijkste (hoofd) structuren opgenomen, zoals structuurbepalende (land)wegen en waterwegen (al dan niet verstoord) en (hout)kaden.
De kaartlegenda voor de lineaire structuren binnen en buiten de bebouwde kom vóór en na 1850 ziet er als volgt uit:

structuurbepalende weg en/of wetering

verstoorde structuurbepalende landweg

(hout)kade

gegraven hoofdwaterweg

verstoorde natuurlijke hoofdwaterweg

Afb. 32. Lineaire structuren in de gemeente Woerden.

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.

In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 **onderdeel groter geheel**: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 **ruimtelijke relatie**: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;
   1.3 **markering/dominante situering**: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;
2. **stedebouw**: de intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit;
   2.1 **structuur**: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere

samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;

2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;

2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;

3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;

3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;

3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;

3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;

4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);

4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);

4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;

4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;

4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting

Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 - zeer hoog, 2 - hoog, 3 - redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE WOERDEN

In de gemeente Woerden zijn vier gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. de dorpskern Kamerik,
2. de boerderijstrook Kamerik,
3. de boerderijstroken Barwoutswaarder/Rietveld,
4. de boerderijstroken Kromwijk/Polanen.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : WD GBW 1
inventarisatiegebied: Veenweidegebied
gemeente : Woerden
naam : (Nieuw) Kamerik
gebiedstype : dorpskern vóór 1850
inv. datum : augustus 1991
inventarisator : M. Notermans
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : ja

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

Het 'gebied bijzondere waarden' wordt gevormd door de oude kern van Kamerik, die te karakteriseren is als vlotdorp. Vroeger ging het vervoer grotendeels over vaarten en sloten. De structuur wordt bepaald door de Kamerikse wetering met evenwijdig daaraan de Van Teijlingenstraat (oostkant) en de Mijzijde (westkant). Verder wordt de structuur gevormd door enkele dwarsstraatjes, zoals de Meent en de Kerkstraat. De Meent sluit aan op de brug in het dorp over de wetering.
Waardebepalend voor het geheel is de combinatie van de bewaard gebleven historisch-ruimtelijke structuur en monumentale en historische bebouwing. Enigszins storende elementen inn de visuele karakteristiek zijn echter enkele nieuwbouwhuizen aan de Mijzijde die gebouwd zijn in de vorm van kaaspakhuizen.
Het belangrijkste structuurelement is de Kamerikse wetering. Door zijn gaafheid is de historisch-ruimtelijke structuur van

grote waarde. Er zijn ooit plannen geweest om de wetering binnen het dorp dicht te gooien voor een doorgaande weg. Maar vanwege de status van het dorp als 'Beschermd Dorpsgezicht' (1964) is dit nooit verwezenlijkt.
De visuele kwaliteit van het dorpsgezicht is hoog door de gaafheid van het merendeel van de bebouwing en de aanwezigheid van enkele bijzondere elementen zoals de wetering en de brug.
De bebouwing binnen de geschetste historisch-ruimtelijke structuur is grotendeels monumentaal en beeldbepalend. Met name geldt dit voor de aaneengesloten bebouwing aan de Van Teijlingenstraat en aan de Mijzijde ten noorden van de Meent. De huizen staan loodrecht op de wetering op de kop van de kavels. De kerk staat achter deze bebouwing aan de oostkant op een aarden verhoging. Het is een centraal punt omdat de oost-west-verbinding (de Meent) en de noord-zuid-verbinding (de Kamerikse wetering) hier kruisen.

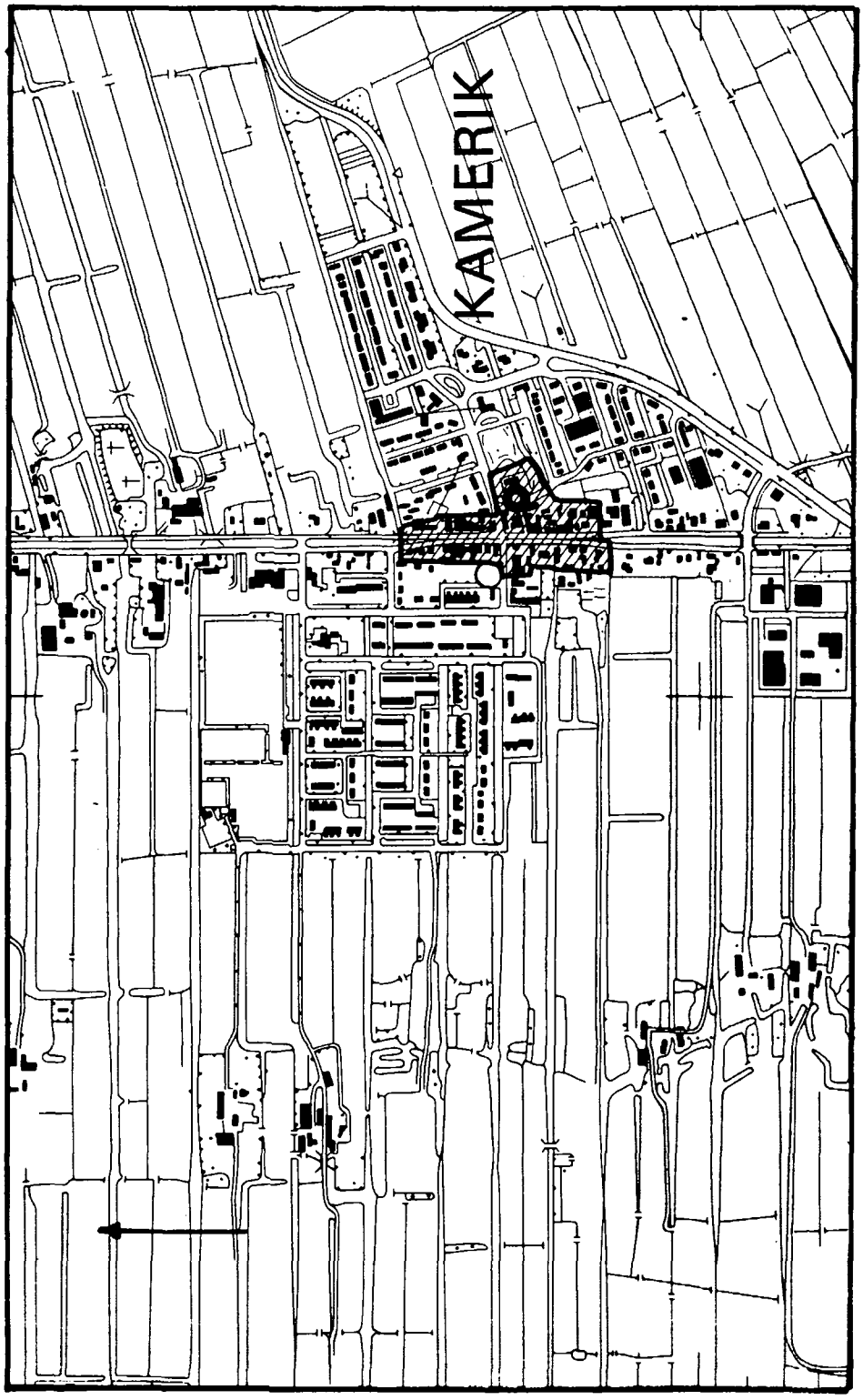

Afb. 33 Kamerik

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : WD GBW 2
inventarisatiegebied: Veenweidegebied
gemeente : Woerden
naam : Kamerik
gebiedstype : boerderijstrook vóór 1850
inv. datum : augustus 1991
inventarisator : M. Notermans
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden

Het gebied Kamerik neemt een bijzondere positie in in het Hollands-Utrechts veengebied. Het merendeel van de boerderijen staat midden op de kavels op geruime afstand van de ontginningsbasis. Dit in tegenstelling tot de meeste cope-ontginningen waar de boerderijen aan het begin van de percelen staan.
De historisch-ruimtelijke structuur van dit gebied is gaaf bewaard gebleven en wordt vooral bepaald door de centrale Kamerikse wetering en de opvallende boerderijstroken Kamerik Mijzijde (ten westen van de wetering) en Oud Kamerik (ten oosten van de wetering).
Over de redenen voor deze opvallende situatie is zeer weinig gepubliceerd. Vast staat dat enkele boerderijen van Kamerik Mijzijde op een brede kleirug gelegen zijn. Door zijn zwakke glooiing en grote breedte valt deze kleirug nauwelijks in het

landschap op. In Oud Kamerik toonden boorgegevens geen verschil in bodemgesteldheid rond de boerderijen aan, zodat de aanwezigheid van een kleirug niet aangetoond kan worden. Sommige onderzoekers nemen aan dat de boerderijen gefundeerd zijn op een kleibaan die zich twee meter onder het maaiveld bevindt. Toch is dit nooit aangetoond. Enkele onderzoekers zijn zelfs van mening dat de ligging van de boerderijen niet bepaald wordt door de aanwezige kleirug, maar dat bedrijfsorganisatorische factoren tot deze situatie geleid hebben.
Naast de boerderijstroken op de kavels treft men ook bewoning langs de Kamerikse wetering aan. In de periode na 1850 heeft hier een toename van bewoning plaatsgevonden, waarbij opvalt dat met name ten noorden van Kanis aan de westkant van de wetering veel gebouwd is.
Met zekerheid kan gezegd worden dat in het gebied een bewoningsverplaatsing heeft plaatsgevonden. De vroegste boerderijen waren namelijk gemakkelijk verplaatsbaar en minder gevoelig voor de bodemsituatie omdat ze eenvoudig van opzet waren en van hout opgetrokken. Eeuwenlang werden zij gefundeerd op een laag veen waardoor ze op het onderliggende veen 'dreven'. Pas in de laatste eeuwen werden de boerderijen op huiden of heipalen gefundeerd. Het blijft echter onzeker wat nu precies de redenen voor de bijzondere situatie zijn.
Het gebied is zo bijzonder vanwege de historisch-ruimtelijke structuur die nu nog altijd aanwezig is. Het uitgesterkte gebied bezit slechts enkele storende elementen in de vorm van nieuwe verkeerswegen en nieuwbouwwijken in Kamerik en Kanis.
De visuele kwaliteit van het gebied wordt aangetast door de mindere gaafheid van een deel van de bebouwing. Langs de Kamerikse wetering staat vrij veel nieuwbouw en veel boerderijen in de stroken hebben hun karakteristieke waarde verloren.
De grote gaafheid van de historisch-ruimtelijke structuur en de uitzonderlijke ligging van de boerderijstroken zorgen er echter voor dat het gebied Kamerik uniek is in Nederland.

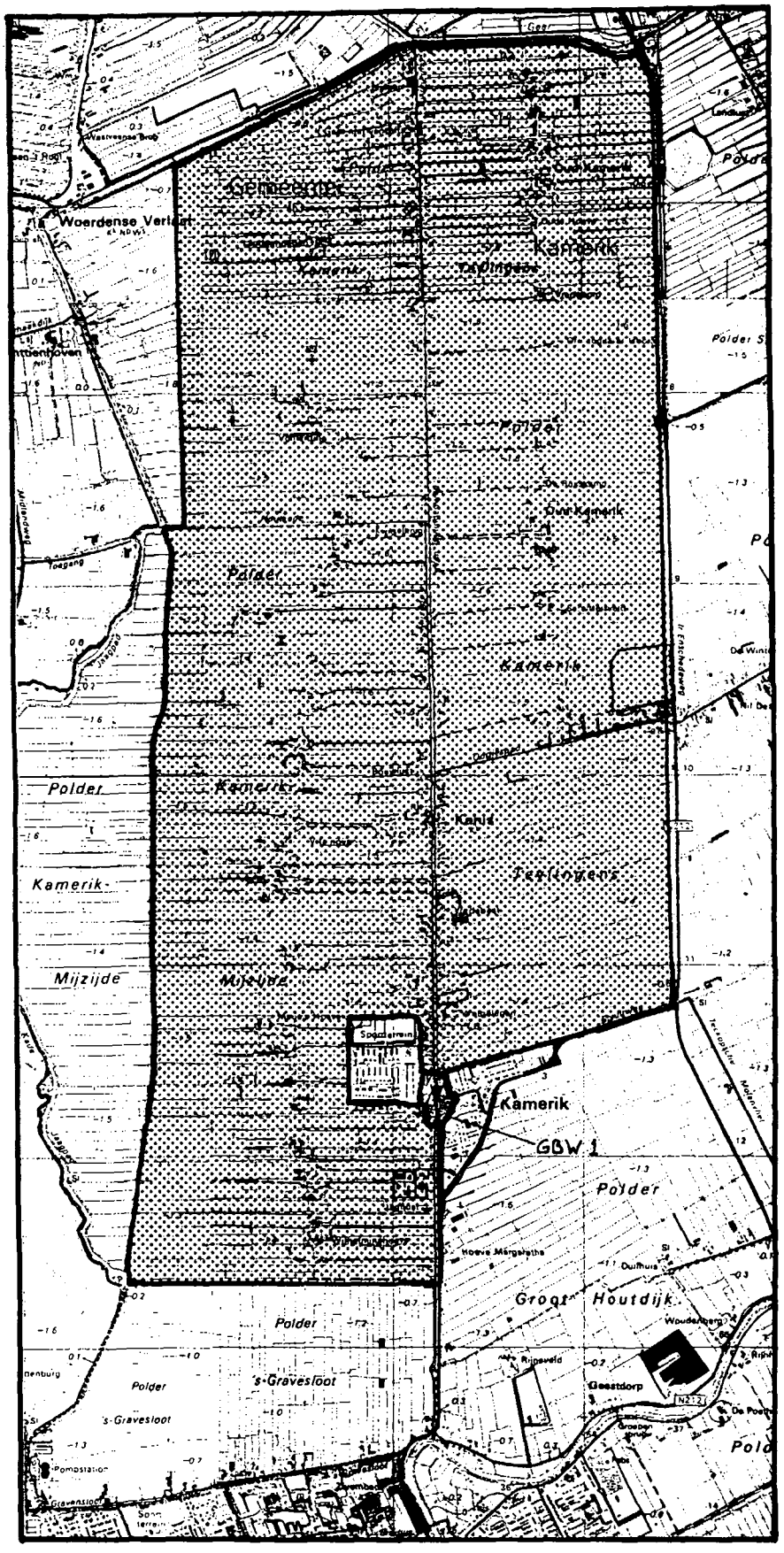

Afb. 34 Kamerik, boerderijstrook

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer : WD GBW 3
inventarisatiegebied: Veenweidegebied
gemeente : Woerden
naam : Barwoutswaarder/Rietveld
gebiedstype : boerderijstroken vóór 1850
inv. datum : augustus 1991
inventarisator : M. Notermans
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden

Het gebied langs de Oude Rijn ten westen van Woerden bezit enkele kleine boerderijstroken die dit gebied bijzonder maken. Langs de Oude Rijn, op de kop van de kavels, liggen de stroken Rietveld (noordkant) en Bekenes (zuidkant). De bebouwing is volledig geconcentreerd op de wegen langs de Oude Rijn. In Rietveld treffen we tussen de rivier en de weg woonhuizen aan. Aan de andere kant van de weg liggen de boerderijen met daar achter de lange kavels. Bekenes kent deze constructie niet en is volledig éénzijdig (boerderijen op de kop van de kavels).
De stroken Rietveld, De Bree en Barwoutswaarder liggen op de kavels van de rivier af. Hierdoor bezitten ze een lineaire structuur. De oorzaak van de ligging op de kavels moet gezocht worden in het dichtwellen van de sloten op de oeverwallen van de Oude Rijn. De melkschuiten waren daardoor vroeger niet in staat bij de boerderijen te komen. De oplossing was dus de verplaatsing

van de boerderijen van de oevers af, het land op.
De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied is gaaf bewaard gebleven en wordt vooral bepaald door de loop van de Oude Rijn en de karakteristieke boerderijstroken. Enkele storende elementen in de structuur zijn de drukke verkeerswegen langs de Oude Rijn en de westelijke opmars van de stad Woerden.
Mede waardebepalend voor het geheel is de combinatie van de bewaard gebleven historisch-ruimtelijke structuur en monumentale en historische bebouwing. Deze bebouwing bezit enkele storende elementen in de vorm van nieuwbouw en aangetaste oudere boerderijen langs de Oude Rijn. Daar staat weer tegenover dat er ook enkele fraaie karakteristieke boerderijen tussen staan (vooral in Rietveld langs de Oude Rijn).
Tot slot valt het gebied op door de vele lager gelegen kavels. Dit komt omdat deze gronden lange tijd 'afgeticheld' zijn ten behoeve van de kleiwinning.

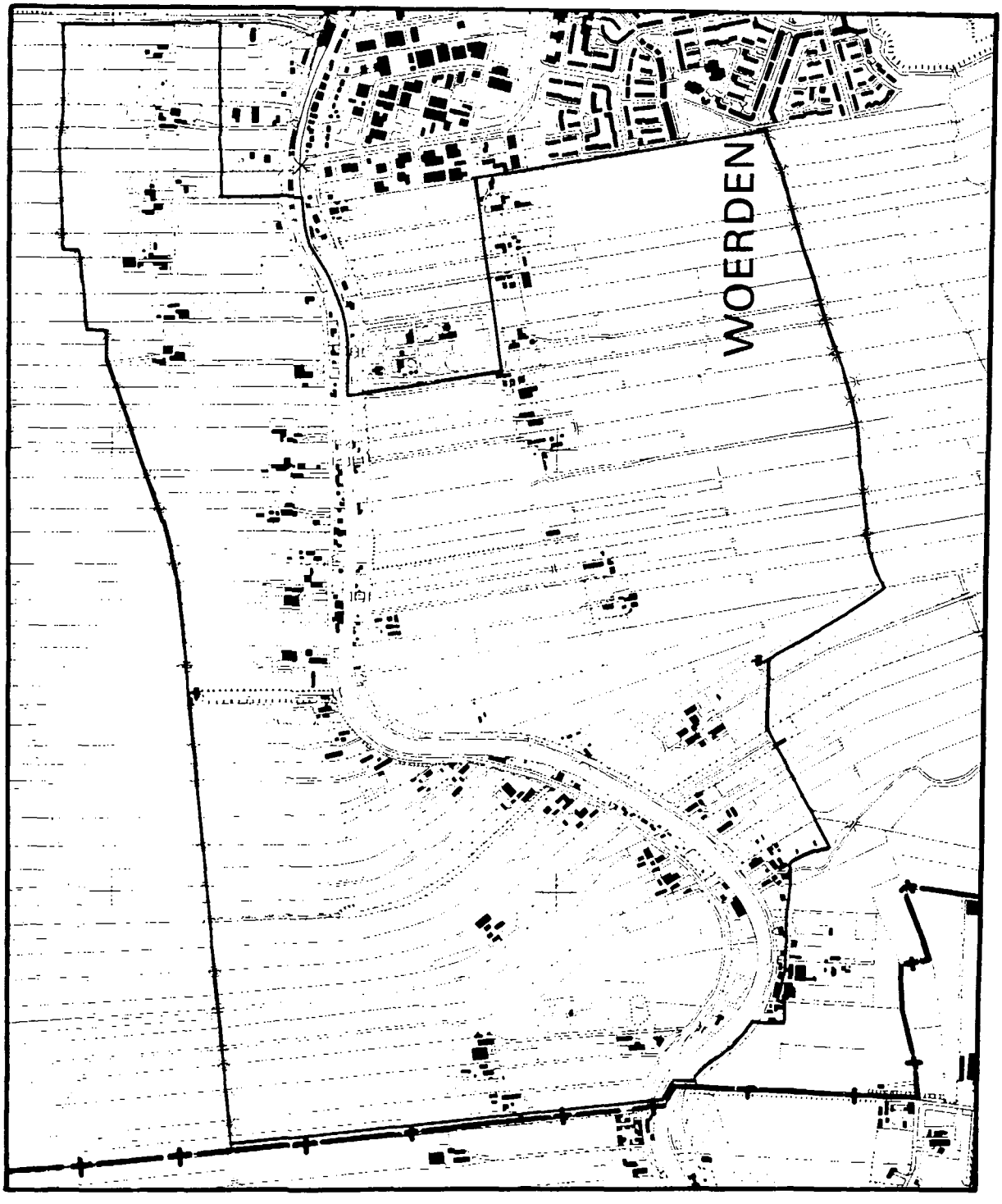

Afb. 35 Barwoutswaarder/Rietveld

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : WD GBW 4
inventarisatiegebied: Veenweidegebied
gemeente : Woerden
naam : Kromwijk/Polanen
gebiedstype : boerderijstroken vóór 1850
inv. datum : augustus 1991
inventarisator : M. Notermans
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie			
1.3 markering/dominante situering			
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			
4.2 structuur			x
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden

Het gebied Kromwijk/Polanen bezit enkele kleine karakteristieke boerderijstroken langs de Kromwijkse wetering. De aanwezigheid van een hoge smalle houtkade maakt dit gebied bijzonder.
De historisch-ruimtelijke structuur van deze ontginning is gaaf bewaard gebleven en wordt vooral bepaald door de karakteristieke houtkade en de bijbehorende wetering. Het merendeel van de boerderijen staat op de kop van de kavels.
De kavels aan de noordkant van de wetering liggen een stuk lager dan de kavels aan de zuidkant. Dit komt omdat deze gronden lange tijd 'afgeticheld' zijn ten behoeve van de kleiwinning. Deze lagere ligging van de kavels benadrukt nog eens extra de hoge ligging van de smalle houtkade.
In Polanen staan de meeste boerderijen aan de noordkant van de wetering. Ze liggen ingesloten tussen deze wetering en de verbindingsweg Woerden-Linschoten. De kavels lopen echter door

tot Cattenbroek. De verlande Linschotenstroom heeft als ontginningsbasis gediend.
Aan de zuidkant van de wetering (in Polanen) ligt het oude monumentale boerderijcomplex Wulverhorst. Dit complex staat op een oud kasteelterrein en is aangewezen als beschermd rijksmonument. In de 14de eeuw stond op deze plaats een kasteel. In 1374 werd het verwoest en in 1421 was het geheel vervallen. Hierna is waarschijnlijk een grote versterkte boerderij gebouwd. Vanaf de 17de eeuw is deze boerderij gecombineerd met een herenhuis. De gebouwen die er nu staan stammen vooral uit de 18de, 19de en 20ste eeuw. De hekpijlers en het hek dateren uit de 20ste eeuw en werden geplaatst in aansluiting op andere monumentale hekken aan de Kromwijkerdijk. De gracht voor de boerderij werd na 1837 gegraven.
In Kromwijk treffen we twee kleine éénzijdige boerderijstroken aan (zuidkant van de wetering) als restant van één langere strook. De westelijke strook bezit een lineaire structuur waardoor het oostelijk deel van deze strook dan ook niet evenwijdig aan de flauwe bocht van de wetering loopt. Hierdoor staan enkele boerderijen op de kavels. Een brede oprijlaan met monumentale hekpijlers en hekken verbindt deze boerderijen met de kade. Veel van deze boerderijen zijn vroeger, net als Wulverhorst, belangrijke versterkte boerderijen geweest. Het westelijk deel van de strook bestaat uit vrij veel nieuwbouw en is daarom als zodanig niet opgenomen in het gebied met bijzondere waarden.
De oostelijke strook bestaat slechts uit drie boerderijcomplexen die op de kop van de kavels liggen. Deze strook bevat een enkel storend element in de vorm van een groot caravanbedrijf dat midden tussen de boerderijen staat. Ook hier treffen we voor de boerderijen monumentale hekpijlers en hekken aan.
Het bijzondere gebied Kromwijk/Polanen wordt vanuit het noorden bedreigd door oprukkende Woerdense industrie. Als deze ontwikkeling doorgaat raakt het gebied ingeklemd tussen de rijksweg A12 (zuiden), de spoorweg (westen), de verkeersweg N212 (oosten) en de Woerdense industrieterreinen (noorden).

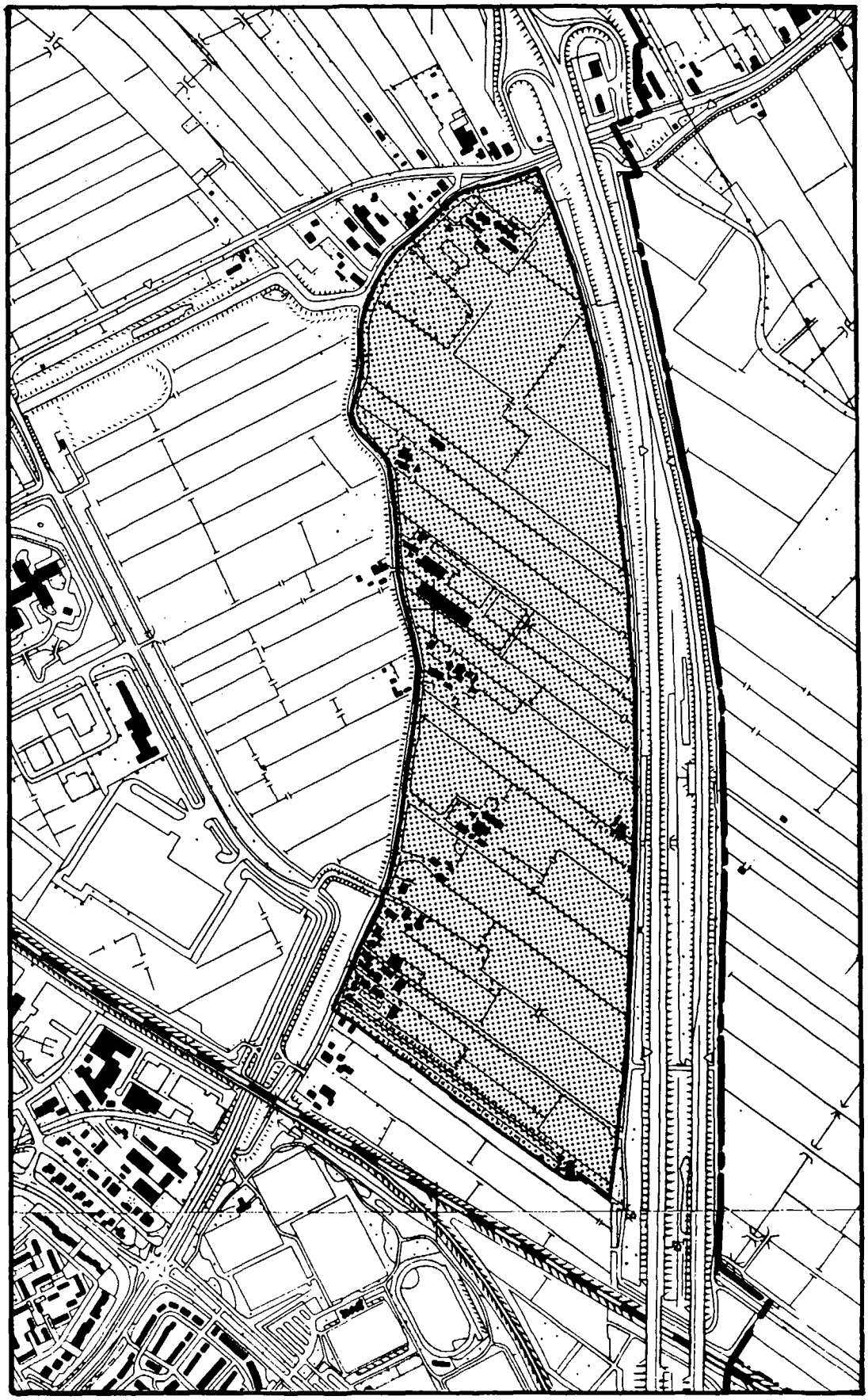

Afb. 36 Kromwijk/Polanen

3 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN EN HISTORISCH-LANDSCHAPPELIJKE ELEMENTEN

3.1 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN

De gemeente Woerden bezit enkele archeologische van belang zijnde terreinen. Een deel hiervan is overgenomen van de zogenaamde archeologische meldingskaart van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) en de Provincie Utrecht: 'Archeologische monumenten in de provincie Utrecht' (1987). Verder is een (nieuw) terrein in Kamerik toegevoegd en terreinen in Woerden vanwege de herindeling (1989).
De onderstaande archeologische terreinen van de gemeente Woerden zijn opgenomen:

1. Sporen van bewoning uit de Late Middeleeuwen langs de Oude Meije,
2. Sporen van bewoning uit de Vroege Middeleeuwen (Karolingische tijd) in Kamerik,
3. Sporen van bewoning uit de Romeinse tijd in Woerden,
4. aanleg en overblijfselen van de Laat-Middeleeuwse vestingstad Woerden,
5. Resten van het Laat-Middeleeuwse versterkte huis Wulverhorst in Polanen.

3.2 HISTORISCH-LANDSCHAPPELIJKE ELEMENTEN

In paragraaf 3.2 uit deel A ('Middeleeuwse veenontginngen') is globaal aandacht besteed aan enkele historisch-landschappelijke elementen in de gemeente Woerden. In deze paragraaf wordt een concreter overzicht gegeven van de belangrijkste elementen. Dit overzicht is voor een groot deel afgeleid van de beschrijving van landschapseenheid Nieuwkoop-Kockengen (Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer).
De onderstaande historisch-landschappelijke elementen van de gemeente Woerden zijn opgenomen:

1. Waardevol historisch-landschappelijk complex,
2. Historisch-landschappelijk waardevolle lijn; landscheidingen, houtkaden, dijken.

Het bovenstaande overzicht bevat geen topografische plaatsaanduiding. Dit is gedaan om een opsomming van plaatsen te voorkomen.

De kaart van de gemeente Woerden (afb. 37) geeft de spreiding van de archeologische terreinen en de verschillende historisch-landschappelijke elementen duidelijk weer. Als extra toevoeging zijn gebieden met een karakteristieke vegetatie aangeduid. Deze gebieden mogen echter niet in relatie worden gebracht met de bebouwing.

A
A
B
C
D
Zegvelderbroek
Woerden
Woerden
Kamerik
Mijzijde
Mijzijde
Zegveld
Zegveld
Polder
Polder
Polder

KAARTLEGENDA:

archeologisch terrein langs de Oude Meije A ⟷ A

archeologisch terrein in Kamerik B

archeologische terreinen in Woerden C

archeologisch terrein in Polanen D

waardevol historisch-landschappelijk complex

historisch-landschappelijk waardevolle lijn

karakteristieke sloot- en oevervegetatie

karakteristieke overige vegetatie

4 OVERZICHT VAN DE BEBOUWING

4.1 VERDEDIGINGSWERKEN, ZAKEN EN GEBOUWEN MET EEN MILITAIR KARAKTER

Het Kasteel van Woerden (Rijnstraat 64) behoort tot de grote kastelen van ons land. Het werd gebouwd in het begin van de 15de eeuw, maar daarna vele malen gewijzigd. Het gebouw heeft diverse bestemmingen gehad, nu is het kantoor.
In een sobere classicistische trant opgetrokken is het Arsenaal (Groenendaal 26, 1762). Het deed dienst als plaats voor wapenopslag en -herstel. Iets jonger is de kazerne (Kazernestraat 2, 1790), een pand dat in een iets verfijndere stijl werd gebouwd. Opvallend is bij voorbeeld dat in de kazerne schuifvensters werden toegepast, terwijl men bij het arsenaal voor de ouderwetse kruiskozijnen koos. Kennelijk wilde men het verschil in elegantie wat betreft functie onderstrepen. De kazerne is nu politiebureau, het arsenaal is zalencentrum.
Het oude centrum van Woerden wordt nog steeds omringd door de vestingwerken uit 1703, ontworpen door Menno van Coehoorn. Alhoewel ze nog slechts ten dele bewaard zijn gebleven, geven ze toch een goede indruk van de omvang die het geheel moet hebben gehad. Dat komt vooral doordat de buitengracht nog steeds intact is. Tussen de Binnengracht en de Singel is een onregelmatig gevormd exercitieveld (Oostsingel ongenummerd) aangelegd, wellicht nadat de Woerden als vestingstad werd opgeheven toen in het begin van de vorige eeuw de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd aangelegd. Aan de Singel ligt het Intendance terrein. Op dit terrein, Wilhelminaweg 46, staat een aantal militaire werkplaatsen (zoals wasserijen en kleermakerijen) vanaf het begin van deze eeuw. Opvallend is vooral de (ingekorte) schoorsteen.

4.2 BRUGGEN, SLUIZEN EN ANDERE WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN DE BIJBEHORENDE HULPMIDDELEN

In de inventarisatie is één stalen ophaalbrug opgenomen, de Rozenbrug aan de Singel, gebouwd in 1938.

Het droogmalen van de polders geschiedde lange tijd door middel van molens. In de tweede helft van de vorige eeuw ging men in ons land over tot het bouwen van stoomgemalen, onder andere vanwege de geringe onderhoudskosten en de grote capaciteit. Ook in Woerden gebeurde dat en daarom is er geen enkele poldermolen meer over. Wel zijn er resten van molens gebruikt bij de bouw van gemalen.
Van de tien gemalen in Woerden is het gemaal Kamerik-Teylingens het oudste. Het werd in 1870-71 gebouwd. Vrijwel uniek in Nederland is de tandem-compound stoommachine. Het gemaal Barwoutswaarder (Hoge Rijndijk 15) werd in 1881-82 gebouwd naar ontwerp van J. Paul, het Zegveldse gemaal (Nespad 61) in 1883. Uit dezelfde tijd stamt ook het kleine, verbouwde gemaal aan Linschoterweg 39. De gemalen van Breeveld (Breeveld 6, 1931) en Papekop-Diemerbroek (Kromwijkerdijk 114-1, 1928) werden gebouwd

met gebruikmaking van een oude molen-onderbouw. Het laatste heeft door de nieuwe kap een enigszins zwierig uiterlijk gekregen. Uit dezelfde tijd stamt het gemaal Rietveld (Rietveld 76, 1926), een sober gebouwtje. Zijn de latere gemalen steeds in een sobere trant uitgevoerd, de exemplaren die in de vorige eeuw tot stand kwamen werden in een decoratieve trant ontworpen met trapgevelmotieven, wenkbrauwen, lisenen en stucwerk. Overigens zijn niet alle gemalen in de inventarisatie opgenomen. Evenals de watertoren is het gemaal een typisch voorbeeld van een nieuw bouwtype waar men zich geen passend uiterlijk bij kon voorstellen. Daarom greep men terug op neo-stijlen, omdat het gebouw toch een zekere monumentaliteit moest uitstralen.

Watertoren

De Woerdense watertoren (Oostsingel 1a) is in 1906 gebouwd naar ontwerp van J. Schotel. Het gebouw is opgetrokken in een mengeling van motieven zoals die vaak bij watertorens te zien is: de ingang is geaccentueerd door Jugendstil-motieven in natuursteen, de rest van de toren is versierd met baksteen-ornamentiek met friezen, banden en dergelijke. Het reservoir wordt bekroond door kantelen. Overigens is het reservoir van het destijds veelvuldig toegepaste Intze-type.

4.3 VOORWERPEN OP VELDEN STRATEN EN PLEINEN

In 1925 werd bij de kaasmarkt een gedenkteken opgericht dat herinnert aan de stichting van de kaasmarkt in 1885. Het heet de 'kaasbel'. Heden ten dage worden de prijzen die de kaas die dag doet in Woerden en Bodegraven nog steeds op de zuil aangegeven. Monumentale ijzeren hekken staan niet in Woerden, wel bevindt er zich een aantal fraaie hekpijlers. De mooiste staan aan de Kromwijkerdijk: bij 15-15a ziet men bakstenen pijlers waarop een boomstronk die bedekt is met een kleed en behangen met wapenschilden. Bij Kromwijkerdijk 18 worden soortgelijke pijlers bekroond door wapendragende leeuwen. Eenvoudiger bakstenen pijlers, van Wulverhorst, staan bij Kromwijkerdijk 3 en 5. Natuurstenen pijlers, bewerkt als rustica, staan bij Rijnoord (Oostdam 12).
Een herinnering aan een oud gildehuis wordt gevormd door een laat-middeleeuws poortje, nu aangebracht in de gevelwand van de Kazernestraat.
Aan de Nes staat de zogenaamde rol, een apparaat dat er voor zorgde dat de lijnen die men bij het jagen gebruikte niet te ver over het jaagpad zouden lopen.

4.4 GEBOUWEN VOOR HET LANDS-, GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR

Het oude stad- en rechthuis van Woerden (Kerkplein 6) behoort tot de mooiste gebouwen in de gemeente. Het gebouw is gesticht in 1501 en werd toen in gotische trant opgetrokken. Daaraan herinneren nog elementen als spitsbogen en driepassen. Bij een verbouwing in 1614 werden daar renaissance-motieven aan toegevoegd, zoals gecanneleerde pilasters, cartouches en een fronton. Het gebouw werd gerestaureerd in 1889, in neo-gotische

trant. Zowel het in- als het exterieur zijn van groot belang vanwege de vele gave elementen uit verschillende bouwperioden. Het gebouw is nu museum.
Het huidige raadhuis van Woerden (Westdam 3) werd 1888 gebouwd in neo-renaissance-stijl. Vanwege de topgevels en het torentje heeft het gebouw een villa-achtig uiterlijk.
De oude burgemeesterswoning van Rietveld staat aan Rietveld 25-25a. Het is een pand uit het begin van de vorige eeuw. De schuur ernaast diende vroeger als brandspuitenhuis.
Het oude recht- en schoutenhuis van Zegveld is Hoofdweg 95-99, gebouwd in het begin van de 19de eeuw. Het oude recht- en gemeenlandshuis van Teckop is Teckop 48 (begin 19de eeuw).
Het kantoor van het Grootwaterschap (Havenstraat 30) is in het begin van deze eeuw gebouwd volgens het herenhuis-type. Diverse tegeltableaus laten de verwantschap met het omliggende polderland zien.

4.5 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN VOOR KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

Een zevental kerken is in de inventarisatie opgenomen, daarnaast nog een klooster en drie pastorieën.
De oudste kerk in Woerden is de N.H. Petruskerk (Kerkplein 5). Het is een pseudo-basilikale kruiskerk waarvan de toren uit 1372 stamt, het kerkgebouw kwam in de 15de eeuw tot stand. De kerk is in gotische stijl gebouwd. In het interieur zijn nog allerlei belangrijke meubelstukken en ook schilderingen aanwezig. Vlak erbij, aan Groenendaal 24a-g, staat een oude rooms-katholieke pastorie uit 1670. De andere middeleeuwse kerk van Woerden staat in Kamerik (burg. Talsmaweg). De toren is 15de-eeuws en staat voor een sober T-vormig kerkgebouw uit de vorige eeuw.
Een zeer belangrijk gebouwencomplex is dat van de Lutherse kerk aan Jan de Bakkerstraat 11-15. Het gebouw dateert in eerste aanleg van 1644-46 en werd uitgebreid in 1661-62 en 1792. De gevels aan de Jan de Bakkerstraat en de Achterstraat doen niet vermoeden dat we hier met een kerk te maken hebben: het lijkt wel een gewoon woonhuis. Het was dan ook een schuilkerk. De kerkzaal, een driebeukige ruimte, is nu goed te zien vanaf de Nieuwstraat. Vroeger grensde de achterzijde echter aan de vestingwerken. Dit unieke gebouw heeft ook nog allelei gave interieuronderdelen.
Een eenvoudig kerkje is dat van Zegveld, gebouwd in 1861-62 voor de N.H. eredienst (Hoofdweg 72). Evenals de kerk in Kamerik heeft de kerk een T-vormige plattegrond. Ter rechterzijde, op nr. 76, staat de pastorie, een herenhuis uit 1829.
Zowel in Woerden als in Kanis is een r.k. kerk. Die in Woerden, gebouwd in 1892 naar ontwerp van N. Molenaar, staat aan Rijnstraat 60. Het is een zeer goed voorbeeld van rijke neo-gotiek van de hand van een bekende architect. De kerk heeft een hoge toren met zeer hoge spitsen. Zowel het in- als het exterieur van deze basilikale kruiskerk is zeer rijk uitgevoerd en gaaf bewaard. De kerk heeft bovendien veel fraai origineel meubilair. Rechts van de kerk, aan Wilhelminaweg 77, staat het oude klooster, gebouwd rond 1900. Ook dit gebouw is in neo-gotische trant uitgevoerd, zij het minder rijk dan de kerk. Het interieur

is niet zo gaaf bewaard gebleven. Het pand bestaat uit een vierkant bouwblok rond een binnenplaats. De structuur met kapellen, zalen en cellen is nog wel intact. De Hippolytuskerk te Kanis is veel bescheidener van omvang dan die te Woerden. De kerk staat aan Mijzijde 132 en werd in 1914 in een Duits georiënteerde neo-gotische stijl gebouwd. Het is een kruiskerk. Links ervan, op nr. 131, staat de grote pastorie met een mooi inpandig portiek. Aan Wilhelminaweg 8 staat het jongste kerkgebouw van de inventarisatie, de Ger. Opstandingskerk van 1924. Ook dit is een kruiskerk. Typerend voor de tijd van ontstaan zijn de gebogen lijnen en het gebruik van baksteen met hier en daar, op constructief belangrijke punten, natuursteen. Het glas-in-lood herinnert aan de Amsterdamse School.

4.6 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

Van de acht hier beschreven begraafplaatsen in Woerden liggen er drie bij een kerk (Zegveld, Kamerik en Kanis) en drie op de voormalige vestingwerken van Woerden. Daarnaast zijn er dan nog de betrekkelijk recente begraafplaats aan de Meeuwenlaan, met een aula 1936 en de particuliere begraafplaats aan de De Brauwstraat. De begraafplaatsen achter de kerken in Zegveld (Hoofdweg 72), Kanis (Mijzijde 132) en Kamerik (burg. Talsmaweg) hebben alle een zeer simpel padenpatroon. In Kanis staat een fraaie neo-gotische kapel op de middenas.
Ook de begraafplaatsen op de oude vestingwerken in Woerden zijn betrekkelijk eenvoudig. De Israelitische begraafplaats (Westdam) bestaat uit een ommuurd rechthoekig terrein met een poortgebouwtje. De begraafplaats is aangelegd in 1856. Van de r.k. begraafplaats aan de Torenwal zijn eigenlijk alleen de oude hekpijlers over, de kapel is verdwenen (op een kelder na). Het mooiste gebouwtje staat op de oude algemene begraafplaats (ook aan de Torenwal). Het is een symmetrisch pand uit 1830 in neo-classicistische trant met in het midden een poort waarboven vergankelijkheidssymbolen zijn aangebracht. De begraafplaats is aangelegd in 1828-29 en heeft een rechthoekig padenpatroon. De kleinste begraafplaats van Woerden ligt aan de De Brauwstraat. Vroeger lag het terrein geheel vrij in het polderland, maar langzamerhand is het door bebouwing omsloten. Er zijn diverse grote grafstenen van -kennelijk vooraanstaande- families en twee mooie hekpijlers met gevleugelde zandlopers.

4.7 HANDELS- EN KANTOORGEBOUWEN EN GEBOUWEN VOOR TRANSPORT EN OPSLAG

Kaaspakhuizen

Het voor Woerden meest unieke bouwtype is het kaaspakhuis. Toen de dakpannen- en stenenindustrie in Woerden in de loop van de vorige eeuw een steeds kwijnender bestaan ging leiden, werd de oude nering van het op grote schaal kaasmaken voor weer in ere hersteld. Kazen bewaarde men in daartoe gebouwde pakhuizen nadat ze enige tijd bij de boer hadden gerijpt. De oudste kaaspakhuizen dateren van rond of net voor 1900. Vrijwel alle kaaspakhuizen

worden nog steeds als zodanig gebruikt. Een kaaspakhuis is doorgaans een smal, diep pand van twee bouwlagen met in de voorgevel grote deuren en luiken. Meestal staat het half vrij. In de zijgevel bevinden zich dan reeksen hoge, smalle vensters met op de begane grond diefijzers. Deze vensters zijn nodig voor de ventilatie. Meestal staan ze open, zodat men de kazen van buiten af kan zien liggen. Twee mooie oude kaaspakhuizen uitgevoerd met neo-renaissancedetails zijn Eendrachtstraat 1 (1900-05) en Utrechtsestraatweg 19 (1906). Wellicht het oudste voorbeeld is Utrechtsestraatweg 23a, met een brede gevel (1875-1900). Een van de jongste kaaspakhuizen vindt men aan Emmakade 7 (1938). Dit pand heeft een licht asymmetrische gevelindeling met ten opzichte van elkaar verspringende muurvlakken. De meeste kaaspakhuizen zijn eenvoudig van opzet en detaillering, zoals Groenendaal 42 en Havenstraat 9 (beide 1910-20), Prins Hendrikkade 1 (1900-25) en Wilhelminaweg 6 (1920-25). Uitzonderlijk is Prins Hendrikkade 2 (1905-10), waar het kaaspakhuis een uiteinde van een rij woningen beslaat. Ook opvallend Prins Hendrikkade 16-17 (1910-15), een combinatie van kaasopslag met woning, waardoor een pand is ontstaan dat aan een villa doet denken. Een groot en vrij recent kaaspakhuis is Leidsestraatweg 143.

Panden waarvan de functie niet helemaal duidelijk is, maar die mogelijk pakhuizen waren, zijn Havenstraat 15 en 19 en Meulmansweg 4 (alle begin 20ste eeuw). Iets ouder is Gemene Buursteeg 1, waarschijnlijk ook een pakhuis. Een groot, twee-beukig pakhuis is Rijnstraat 35, gebouwd aan het eind van de vorige eeuw. Van Rijnstraat 44-46, een diep pand met ernaast een lage woning, is niet duidelijk of het een pakhuis of een fabriek is geweest. Het pand heeft een uitbundige decoratie in neo-renaissancestijl.

Winkelpanden

Winkelpanden vindt men vooral aan Voor-, Haven- en Rijnstraat. Voor een deel betreft het woningen die in de loop der tijd een winkelfunctie hebben gekregen, op de begane grond. Een aantal panden is echter ook direct voor de detailhandel gebouwd. Twee winkelpanden uitgevoerd in Art Nouveautrant zijn Voorstraat 26 en 34 (1911). Vooral het gebruik van natuursteen en geglazuurde baksteen geeft deze panden een opvallend uiterlijk. Vanwege omvang en detaillering opvallend is Voorstraat 14, een pand dat waarschijnlijk een klein warenhuis heeft gehuisvest. Het heeft een detaillering herinnerend aan de Amsterdamse School. Ook de zijingang (St. Janssteeg) is in die trant uitgevoerd. Veel panden zijn rond 1900 ontstaan. De begane grond is inmiddels vrijwel altijd aangetast, maar de verdieping(en) is (zijn) nog gaaf. Rijk gedetaillerd zijn bij voorbeeld Voorstraat 6 (1870-80, eclectisch), 38 en 43 (1890-1905, neo-renaissance) en 91-91a en Leidsestraatweg 2-6 (resp. 1875-1890 en 1900-1905, beide neo-renaissance). Geheel gaaf is Kerkstraat 7, rond 1900 in eclectische stijl opgetrokken naar ontwerp van N. Molenaar. Een vrij uitzonderlijk, enigszins expressionistisch uitziend pand is Kerkstraat 4 (rond 1920-25). Ook dit pand is nog gaaf. Een pand met nog originele, getoogde etalagevensters is Voorstraat 28-30. Kruisstraat 7 is een kapperszaak met een mooie etalage met glas-in-lood (rond 1920-25).

Overige gebouwen

Het Woerdense station (Stationsweg 1) werd in 1911 gebouwd naar ontwerp van De Jong. Het verving een eenvoudige halteplaats. Het station is een gebouw met asymmetrische opstanden en plattegronden, gedecoreerd in een eclectische stijl. Belangrijk zijn de nog gave loopbrug en perronoverkapping.
Een zeer uitzonderlijk gebouwtje is het voormalige brandspuitenhuisje (Groenendaal 17), een pand uit 1857 dat nu als café dienst doet.
Twee panden uit het begin van deze eeuw hebben waarschijnlijk als kaaswaag dienst gedaan: Kruittorenweg 40 en Havenstraat 20.

4.8 GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID, WETENSCHAP, GEZONDHEIDSZORG EN CULTUUR

De Meerpaal is het oude Gereformeerde weeshuis, een pand dat dateert van 1604. In het begin van de 18de eeuw is het gewijzigd. Het is een dwars, éénbeukig huis en staat aan Havenstraat 6.
De voormalige naaischool (Achterstraat 7) is aan het eind van de vorige eeuw gebouwd in een rijke neo-renaissancestijl. De oude school van Kamerik (Kerkstraat 10) is in 1882 gebouwd, ook in neo-renaissancestijl. In het schoolgebouw aan Nieuwe Markt 14 is nog steeds een school, het Gouwe College, gehuisvest. Het gebouw stamt uit de jaren '20-'30. Van de school is Zegveld bestaat alleen nog maar de onderwijzerswoning, een in 1905 in eclectische trant uitgevoerd huis.

4.9 GEBOUWEN VOOR SPORT, RECREATIE, VERENIGING, VERGADERING EN HORECA

De voormalige bioscoop Luxor (Kruisstraat 1) is verbouwd tot woon-winkelpand. Het pand heeft een aardig torentje en dateert uit het begin van deze eeuw.
Restaurant Concordia is gehuisvest in een 18de-eeuws hotel.
Café Walzicht is een villa-achtig pand uit het begin dezer eeuw.

4.10 KASTELEN, BUITENPLAATSEN, HISTORISCHE PARKEN EN TUINEN EN DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OBJECTEN

Het kasteel is al vermeld onder rubriek 4.1. Het middeleeuwse kasteelterrein Wulverhorst is nog herkenbaar aan het begin van de Kromwijkerdijk. Het kasteel is eerlang verdwenen. In de zeventiende eeuw werd er een buitenhuis gebouwd, dat inmiddels ook afgebroken is. Op het terrein bevinden zich nu twee grote boerderijen.
Ten oosten van Woerden ligt park Bredius, met daarin onder andere de boerderij Hespennest (Oudelandseweg 7). Deze boerderij ligt aan een vijver die omzoomd is door blauwsparren en ander hoog geboomte. Aan de Woerdense kant van het park ligt Rijnoord (Oostdam 12), een groot herenhuis gebouwd rond 1870-80 in neo-classicistische stijl. Aan de singel staat een vierkante, witte

theekoepel met veranda.
Bij Geestdorp 28-29 ligt het 'bos van Barten', een buitenplaats waarvan het houten landhuis eerlang verdwenen is. Het koetshuis, een gebouw in neo-gotische trant, is verbouwd tot woonhuis van een boerderij. In het bos ligt nog een paviljoen.

4.11 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

Woonhuizen tot 1800

In de kern van Woerden bevinden zich verschillende 17de-eeuwse woonhuizen. Rijnstraat 11, 18 en 22 zijn alle diepe huizen. Aan de gevels van 18 en 22 zijn nog onderdelen van de decoratie in renaissancestijl te zien. Vrij grote, dwarse huizen zijn Groenendaal 24a-g (1670, twee-beukig) en Havenstraat 6 (1604, één-beukig). In het buitengebied staan diverse woningen van rond
1800. Mijzijde 63-64 bestaat uit twee diepe huizen, Rietveld 25a is een dwars huis. Een groot diep huis is Mijzijde 34, gebouwd in 1785. Schuin erachter staat het verbouwde koetshuis. In Kamerik en Woerden staan nog diverse huizen uit de 18de eeuw. In Woerden vindt men de meeste in de Voorstraat. Die hebben echter alle een gewijzigde begane grond.

Woonhuizen rond 1850

Herenhuizen

In Woerden vindt men zowel vrijstaande herenhuizen als rijen. Ze zijn alle gedecoreerd in een sobere neo-classicistische trant, eventueel aangevuld met neo-renaissancemotieven. De meest typerende voorbeelden van het vrijstaande herenhuis zijn Oostdam 1, 12 en 13, Rijnstraat 42 en Rietveld 36. Hiervan zijn Oostdam 12 (Rijnoord) en Rietveld 36 (Kop en Hagen) het mooist gedetailleerd en gesitueerd. Ze zijn rond 1870-80 gebouwd. Uit ongeveer 1900-1905 stamt Leidsestraatweg 237, een betrekkelijk smal herenhuis in neo-renaissancetrant. Een iets jonger pand is De Dam, Pannenbakkerijen 6-8. Dit huis is in traditionalistische trant opgetrokken.
Een mooie rij herenhuizen is Oostdam 3-10 (rond 1870-80). Minder uitgesproken, maar opvallend vanwege de combinatie met een kaaspakhuis is Prins Hendrikkade 2-5 (rond 1905-10). Een rij sobere herenhuizen is Nieuwstraat 1-25.Bescheiden herenhuizen van slechts één bouwlaag zijn Mijzijde 65 en Utrechtsestraatweg 2 en 104.

Villa's

Vrijstaande villa's komt men in Woerden nauwelijks tegen. Wel zijn er enkele villablokken en -wanden. De mooiste vrijstaande villa is het markant gelegen pand Utrechtsestraatweg 1 (Kortenoord, 1905-10). Mooi gedetailleerd, onder andere met een topgevel waarin voor villa's zo kenmerkend houtwerk is Utrechtsestraatweg 4-8 (1890-1905). Hier tegenover staat een veel soberder uitgevoerd rijtje, nr. 3-13 (1905-10). Een fraaie

aanblik biedt de aaneengesloten rij villa's aan de Haven (nrs. 1-8, 10-13). De mooiste panden in deze gevel zijn 1 en 8. De huizen werden net na 1900 gebouwd. Als blok gebouwd is Zandwijksingel 10-13. In het buitengebied staan maar weinig villa's. De meest spectaculaire is de pastorie van de kerk in Kanis, waarschijnlijk gebouwd in 1914. Kleine villa's, gebouwd als boerenwoningen, zijn Hoofdweg 181 (1918) en 175 (1915-20).

Landhuizen

Schoolvoorbeelden van landhuizen komt men in Woerden niet tegen. Enkele eenvoudige landhuizen zijn Leidsestraatweg 109, de directeurswoning van de naastgelegen fabriek (1926?), het kleine huis Van der Valk Bouwmanlaan 53 en de boerenwoningen Van Teylingenweg 131 en 135 (jaren '20-'30).

Arbeiderswoningen

Een oud rijtje arbeiderswoningen is Van Teylingenweg 59-62. Goede en vrij gave voorbeelden van éénlaags panden uit de tweede helft van de vorige eeuw zijn Stichtse Meije 7, Hoofdweg 163, Oudelandseweg 25 en Teckop 36. Ongeveer even oud zijn de gekoppelde panden Havenstraat 38-40 en Groenendaal 44-46. Iets rijker uitgevoerd zijn Hoge Walstraat 25, 29 en 31 (uit of rond 1876). Rijtjes woningen uit ongeveer dezelfde tijd zijn Geestdorp 19 en Kerkstraat 4-8 (Kamerik). Sterk aangetast, maar waardevol vanwege de herinnering aan het industriële verleden, is het rijtje woningen aan Pannenbakkerijen 12-26. Eenvoudige blokken woningen uit het begin van deze eeuw zijn bij voorbeeld Mijzijde 13-16.

Woningbouwcomplexen

Een rij woningen, alle voorzien van een klok- of trapgevel, is Kruittorenweg 22-34 (1900-1905). Het enige grote complex arbeiderswoningen in Woerden is dat aan Oranjestraat, Nassaukade en omgeving. Een aantal rijen woningen vormt een rechthoek en omsluit de achtergelegen tuinen. De woningen stammen uit 1921. Uit dezelfde tijd stamt het Rode Dorp van Jan Wils, waarvan onder andere de woningen aan Costerusstraat 2-4 en de Van Oudheusdenstraat over zijn. Enkele rijen woningen uit het begin van deze eeuw zijn Prinses Beatrixstraat 4-16 (uitgevoerd in kalkzandsteen), Prins Bernhardlaan 1-21 en Julianastraat 4-20 (waarvan de voorgevel voorzien is van eenvoudige baksteendecoratie).

Overige woontypen

Betrekkelijk eenvoudige maar ruime éénlaags woningen zijn Leidsestraatweg 70 en 90. Een langwerpig bouwblok, met aan een zijde een driezijdige uitbow, is Linschoterweg 3-5. Een diep huis uit het begin van deze eeuw, met aardige detaillering, is Stationsweg 9.

4.12 BOERDERIJEN

De boerderijen in Woerden liggen in diverse lange linten langs of anderszins georiënteerd op waterwegen. Diverse van deze linten zijn aangemerkt als gebied met bijzondere waarden. De boerderijen, erven en bijgebouwen zijn door de hele gemeente heen nogal eenvormig. Ongetwijfeld is dat een gevolg van het feit dat men zich in de laatste eeuwen vrijwel uitsluitend met veeteelt en de daaruit voortkomende kaasmakerij heeft bezig gehouden. Wat wel per strook afwijkt is de situering van de boerderij op de kavel. Daarbij zijn grofweg twee mogelijkheden: de boerderij ligt op de kop van de kavel of ver het land in aan het eind van een landweg. Het laatste is het geval bij vele boerderijen aan Van Teylingenweg, Mijzijde, Rietveld en Barwoutswaarder.

De gebruikelijke indeling van hallehuis-boerderijen is hier gevolgd: langhuisboerderijen (woning en bedrijfsgedeelte achter elkaar gelegen), T-huisboerderijen (idem, maar dan is het woonhuis naar links en rechts uitgebouwd en ligt het onder een haaks dak) en krukhuisboerderijen (hierbij is het woonhuis naar één kant uitgebouwd). In Woerden komen overigens uitsluitend boerderijen van het hallehuis-type voor.

Het voorhuis van veel boerderijen bestaat uit een dwarsgang die de scheiding vormt tussen stal- en woongedeelte, waarvóór zich de woonvertrekken bevinden. Het woongedeelte heeft geheel vooraan twee of drie kamers, waarvan er één altijd een opkamer is waaronder zich de kelder bevindt. In vrijwel alle boerderijen maakte men kaas, die werd gepekeld in de kelder, maar meestal werd bewaard in de opkamer, in de kaaskamer (ook achter de voorgevel gelegen) of 'op stal'. Aangezien kaasmaken 's zomers gebeurde, kon men de kazen makkelijk in de stal kwijt. De keuken en de stal speelden een grote rol als woonvertrekken, omdat men de eigenlijke woonkamer in principe als mooie kamer had ingericht en dus weinig gebruikte. In de stal waren ook altijd slaapkamertjes afgetimmerd boven de koeien, op de 'til', waar de knechten aan de ene kant, de meiden aan de andere kant sliepen. De deel werd gebruikt als voerdeel en als opslagplaats. Hooi bewaarde men in de hooiberg, die altijd vlak achter de boerderij stond. In de achtergevel waren dan ook altijd drie deuren: één middendeur voor het hooi, twee zijdeuren voor het afvoeren van de mest. Slechts weinige boerderijen hebben dubbele inrijdeuren, de wagens stalde men toch niet op de deel en het hooi reed men niet naar binnen.

Langhuisboerderijen

De oudste -17de-eeuwse- langhuisboerderijen zijn voormalige bouwboerderijen, steeds grote boerderijen met een hoge voorgevel: Rietveld 68 (Rietveld) en 90 (Acht is meer dan duizend), Kromwijkerdijk 1 (Wulverhorst) en Utrechtse-straatweg 32 (Willemshoeve).
Wulverhorst hoorde bij het versterkte huis dat die naam droeg en waarvan de omgrachting nog te zien is. Opvallend aan deze boerderij is het tweetal dubbele inrijdeuren. Omdat het een bouwboerderij was kon men zodoende makkelijk met de wagens

achteraan naar binnen rijden en aan de zijkant weer naar buiten komen. Willemshoeve dateert van 1678. De boerderij heeft een kelder met donderkruis. Aan de boerderij is een zomerhuis vastgebouwd. Acht is meer dan duizend is een boerderij uit 1679 met een schitterende voorgevel in rijke renaissancestijl. De boerderij werd gebruikt voor de verbouw van hennep, die op de hoge zolder kon worden gedroogd. Rietveld is ongeveer even oud en heeft dezelfde hoofdvorm. De voorgevel is evenwel veel minder rijk uitgevoerd. Ook hier werd hennep bewaard.
Uit het begin van de 18de eeuw stammen Hoofdweg 147, Reigerstraat 14b en Van Teylingenweg 156. Deze boerderijen hebben een onregelmatig ingedeelde voorgevel, waarin zich vensters, de ingang en opkamer- en keldervenster bevinden. Ook is de hoofdvorm van de voorgevel geen volmaakte driehoek; wellicht werd een windprofiel nagestreefd en trok men daartoe één dakschild langer en onder een geringere helling door dan het andere. In verband met het windprofiel en uit economische overwegingen werden de zijmuren laag gehouden.
Iets jongere boerderijen, ontstaan rond 1800, zijn De Lente (Teckop 40), De Winter (Teckop 9), Vrede Best (Van Teylingenweg 107) en Mijzijde 105. Deze boerderijen hebben een iets lagere voorgevel dan de oudere voorbeelden. Geen enkele heeft de ingang in de voorgevel, die overigens altijd vier vensters heeft.
De 19de-eeuwse boerderijen laten zien dat ook op het platteland nieuwe stijlen werden geïntroduceerd. Rijk gedetailleerd zijn Hespennnest (Oudelandseweg 7, 1852) en Jagtlust (Mijzijde 1860-70). Deze boerderijen zijn in neo-gotische trant gedetailleerd en werden waarschijnlijk door stedelingen gebouwd; Hespennest werd gesticht door de familie Bredius. Stilistisch verwant is het tot boerderij verbouwde koetshuis Boschlust (Geestdorp 28-29, 1850-70). Vele boerderijen werden uitgevoerd in neo-renaissance-stijl. Opvallend is dat deze stijl in bij voorbeeld Kamerik nog in de jaren twintig van deze eeuw werd toegepast, terwijl dat elders al lang niet meer gebeurde. De rijkst gedetailleerde voorbeelden van deze stijl in Woerden zijn De Herfst (Teckop 38, 1905), Van Teylingenweg 32 (1912) en Oudervrucht (Van Teylingenweg 154, 1920). Aan het eind van de vorige eeuw verrees een groot aantal boerderijen met een decoratieve gesneden windveer, geïnspireerd op chaletstijl. Van de vele voorbeelden hiervan wordt hier een vijftal boerderijen aan Breeveld genoemd, die als geheel exemplarisch zijn voor dit verschijnsel en ook laten zien hoe algemeen verbreid dit was. Het zijn Breeveld 10, 12-12a, 14, 17 en 18.
Twee betrekkelijk recente boerderijen zijn Mijzijde 38 , met een landhuis-achtig woonhuis en het eveneens landhuisachtige Kromwijkerdijk 5.
Eén langhuisboerderij, Barwoutswaarder 49, heeft een grote aangebouwde schuur ter hoogte van de stal.

Dwarshuisboerderijen

dwarshuisboerderijen worden gekenmerkt door het dwars geplaatste, ruime woongedeelte. Dit was altijd een teken van welstand, zeker als het woonhuis uit twee volledige bouwlagen bestond. In detaillering wijken voorbeelden van dit sub-type niet af van de andere boerderijen. In de inventarisatie zijn een kleine tien dwarshuisboerderijen opgenomen.

De oudste is Rijnveld (Geestdorp 21), gebouwd rond 1700. Dit is een typische veehouderij, waarvan de karnemolen nog gedeeltelijk aanwezig is. Door de oprijlaan doet de boerderij nog statiger aan. Jonger zijn Polanerzandweg 10-11 (1800-1825) en Buitenlust ('s-Gravensloot 19-20, 1856). Beide boerderijen hebben twee bouwlagen. De eerste heeft bovendien een tweede woongedeelte, dat villa-achtig aandoet en gebouwd werd rond 1910-15. Twee dwarshuisboerderijen staan in Kamerik, Welgelegen (Van Teylingenweg 100, 1910-20) en Mijzijde 100 (1925). Beide hebben een symmetrische voorgevel met topgevel. Andere voorbeelden zijn Hoofdweg 74 en 80 te Zegveld, Rietveld 54 (Hoeve Het Slootje, met een mooie oprijlaan) en De Kruipin 1-3.

Krukhuisboerderijen

In Woerden staan maar enkele krukhuisboerderijen. De oudste en grootste is Houtdijk 16, een boerderij uit de 17de eeuw die tevens herberg is geweest. Een ongeveer even oud maar gaver voorbeeld is Voorbreed, Rietveld 128. Waarschijnlijk iets jonger is De Zomer (Teckop 23).

Bijgebouwen

Bij de meeste boerderijen in Woerden bevinden zich enkele bijgebouwen. Soms zijn die, meestal onlangs, verdwenen of verbouwd. Vaak bevindt zich op het erf nieuwbouw, bij voorbeeld een ligboxenstal. Vrijwel alle boerderijen hebben een hooiberg, bestaande uit een zes-zijdige kap en drie betonnnen of stalen roeden. Er zijn nog twee hooibergen met houten roeden, bij Hoofdweg 65 (vier roeden) en bij Stichtse Meije 76 (vijf roeden). Bij veel boerderijen staat een lage schuur, in gebruik bij varkenshouders. Ook is er soms een losstaande, eventueel van voren open gelaten schuur voor wagens. Algemener zijn de zomerhuizen, veelal gecombineerd met een wagenschuur, vaak ook met paarden- en jongveestal, karnemolen en boenhok. Zomerhuizen werden alleen in de zomer bewoond, omdat men dan geen tijd had het hele woongedeelte in de boerderij netjes te houden. Boenhokken gebruikte men om vaatwerk, vooral dat wat men nodig had voor het kaasmaken, schoon te maken. Vandaar dat ze zijn geplaatst bij de karnkamer of bij de bijkeuken. Ze staan vaak los of zijn aan de boerderij vastgebouwd. Bijna alle boenhokken hebben een lessenaarsdak. Ze zijn uitgevoerd in baksteen of in groen geschilderd hout. Enkele boenhokken hebben een zadeldak. Mooie boenhokken staan bij Hoofdweg 61, Utrechtsestraatweg 32 en Rietveld 90.
Het standaard-erf in Woerden ziet er als volgt uit: een kort of lang pad, dat van de weg langs de boerderij loopt. Aan de andere zijde van dat pad bevindt zich het zomerhuis/stalgebouw. Vlak achter de boerderij staat dan de hooiberg, achterop het erf de andere stallen en schuren (vaak van recente datum). Het boenhok staat los of is gekoppeld aan zomerhuis of boerderij. Het staat altijd aan de (voormalige) waterkant. Vaak bevindt zich aan de ene zijde van de boerderij een moestuin, aan de andere zijde een boomgaard. Voor en naast de boerderij staan nog geregeld leibomen, meestal linden maar soms ook kastanjes of platanen.
De paden die naar de boerderij lopen zijn meestal eenvoudige grindpaden, die echter wel heel lang kunnen zijn: in Kamerik en

Kanis zijn die van de in het land gelegen boerderijen vaak 400 tot 600 meter lang. Mooie oprijlanen vindt men bij Geestdorp 21 (omzoomd door fruitbomen), Rietveld 54 (met populieren) en (weliswaar een recent voorbeeld) Rondweg 26.
De tuinen spreken niet erg tot de verbeelding. Oude boerentuinen zijn veelal verdwenen en vervangen door een gazon, wat bloemperken en coniferen. Het meest karakteristieke boerentuintje is te vinden bij Vrede Best (Van Teylingenweg 107), bestaande uit hagen, grind en een ruitvormig rozenperk. Zeer fraai gelegen is de boerderij Hespennest (Oudelandseweg 7). Deze boerderij ligt in een park aan een door geboomte omzoomde vijver.

4.13 BEDRIJFSGEBOUWEN

Het oudste bedrijfsgebouw in Woerden is molen De Windhond (Wilhelminaweg 1). Het is een stellingmolen, in 1755 gebouwd op een bastion.
Een oud pand (17de-eeuws) waarin een tabakskerverij was gehuisvest is Rijnstraat 11.
De destijds zeer uitgebreide dakpannen- en stenenindustrie is voor een belangrijk deel weer verdwenen. Aan Pannenbakkerijen 1 staat de Woerdense dakpannenfabriek, in 1953 herbouwd na een brand. Er staan drie schoorstenen, alle met een verschillende hoogte en in een andere kleur baksteen uitgevoerd. Deze schoorstenen zijn erg bepalend voor het aanzicht van Woerden. Op het terrein staat een oude steenvormerij uit het eind van de vorige eeuw. Dit pand is met karakteristieke baksteendecoratie gedetailleerd en wellicht de belangrijkste herinnering aan het industriële verleden van Woerden.
Van de oude melkfabriek (1929) aan de Johan de Wittlaan is alleen de schoorsteen in de inventarisatie opgenomen. De oude fabrieksgebouwen zijn overwoekerd door nieuwbouw en verbouwingen.
Achterstraat 6 (rond 1900) is een oude orgelfabriek.
Aan de Leidsestraatweg staan drie graanpakhuizen/graanmalerijen, nr. 41 a-b-c, nr. 107 en nr. 229. Nr. 107 is De Hoop (Graanmalerij T. Koetsier), een bedrijfspand dat tot stand kwam in drie fasen: 1926, 1937 en 1956. De achterzijde grenst aan de Oude Rijn. Daar is ook nog de installatie aanwezig om graan te storten of te zuigen. Een vergelijkbare situatie is te zien bij nr. 229, graanpakhuis Pak dat werd gebouwd in de jaren '30. Vroeger was hier de firma Blok gevestigd; een andere Blok, overigens, dan die welke nu de enorme panden aan de overzijde van de Oude Rijn in gebruik heeft. Naast De Hoop staat de directeurswoning van 1926 of iets later.
Aan de Leidsestraatweg staan ook nog de panden en de directeurswoning van 'Wed. H. van Slagmaat. Stoom-, wasch- en strijkinrichting "Johanna", ververij en chemische reiniging.' De panden werden gebouwd rond 1910-15.
Het kleinste bedrijfsgebouw in Woerden is het transformatorhuisje aan de Kruittorenweg (rond 1920-30).
Op het terrein van de intendance (Wilhelminaweg 46) staan diverse bedrijfspanden, waaronder een wasserij (gebouw I), een opslag- en werkplaats (gebouw U) en een kledingatelier (gebouw C). Al deze gebouwen dateren van het begin van deze eeuw. Een opvallend element is ook nog de schoorsteen van het verbouwde ketelhuis.

5 INVENTARISATIE VAN BOUWKUNDIGE OBJECTEN

5.1. TOELICHTING

Per object zijn diverse gegevens vermeld, waaronder identificerende, historische en technische, alsmede een omschrijving, een categorie-indeling en een motivering waarom het object in de inventarisatie is opgenomen.

De motivering is verwoord volgens standaard-formuleringen. De erbij vermelde cijfers geven de mate aan waarin een en ander van belang is (aflopend van 1 tot 5, van zeer groot tot niet).

De indeling van de waarde in categorieën (aflopend van 1 tot 3) loopt in feite vooruit op de selectie-fase. Er is gekozen voor het reeds nu maken van zo 'n indeling om snel te kunnen inspelen op behoudskwesties en ter stimulering van een gemeentelijk monumentenbeleid.

De categorie-indeling is als volgt:
1: zeer waardevol op gemeentelijk niveau; van monumentale betekenis;
2: waardevol op gemeentelijk niveau; van beeldbepalende betekenis;
3: van enige waarde op gemeentelijk niveau; van beeldondersteunende betekenis.

Omtrent de zeldzaamheid van het object is nog geen uitspraak gedaan, wél omtrent de gaafheid. Met gaafheid is aangeduid in hoeverre een object zich nog in de originele toestand bevindt. De volgende onderverdeling naar type gaafheid is gemaakt:
- gaafheid wat betreft de directe omgeving;
- gaafheid wat betreft de hoofdvorm;
- gaafheid wat betreft de detaillering.

Afkortingen
Inventar. = inventarisatie
Bijz. gebied = gebied met bijzondere waarden
Bouwk. staat = bouwkundige staat
Bouwj. = bouwjaar
Bouwj. verb. = datum verbouwing
Oorspronk. functie = oorspronkelijke functie
Vindplaats bouwtek. = vindplaats bouwtekeningen
Foto neg. nummer = fotonegatief nummer